

**МАТЕРИАЛИ
XX МЕЖДУНАРОДНА НАУЧНА ПРАКТИЧНА
КОНФЕРЕНЦИЯ**

**НАСТОЯЩИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И
РАЗВИТИЕ - 2023**

17 - 25 януари, 2023

Volume 4

София
«Бял ГРАД-БГ ОДД»
2023

То публикува «Бял ГРАД-БГ» ООД, Република България,
гр.София, район «Триадица», бул.« Витоша» №4, ет.5

Редактор: Милко Тодоров Петков

Мениджър: Надя Атанасова Александрова

Технически работник: Татяна Стефанова Тодорова

Материали за ХХ международна научна практическа конференция,
Настоящи изследвания и развитие - 2023, 17 - 25 януари, 2023: София.«
Бял ГРАД-БГ» - 125 с.

За ученици, работници на проучвания.

Цена 10 BGLV

ISSN 1561-6908

© Колектив на автори, 2023

© «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2023

ЭКОЛОГИЯ

Проблеми на екологичното образование на младежта

Махулбекова Ж.О.¹, Ұлағатқызы Нұрай²

70 мектеп-лицей, Астана қ., Қазақстан Республикасы

1- бастауыш мектеп мұғалімі

2 – 4 «Е» сынып оқушысы

ТАБИҒАТТЫҢ СОКРАЛЬДЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫ

Табиғат - бізді қоршаған орта. Олар: жан-жануарлар мен өсімдіктер, Жер мен Ай, Күн мен алыстағы жұлдыздар. Табиғаттың таңғажайып бөлігін жануарлар мен өсімдіктер құрайды [1]. Олардың қоректенуі, көбеюі, мекені әр түрлі болып келеді. Біз оларды сабақта және сабақтан тыс оқып біліп келеміз. Ежелден адамдар оларды тағам, киім, дәрілер, сәндік бағалы заттар мен көлік ретінде пайдаланады.

Ғылым мен техниканың өркендеп дамуы адамзатты танымыстай дәрежеде дамытты. Дегенмен, өнеркісіптің дамуы кейде объективті және субъективті негізде ауаны ластап, қоршаған ортамызға зиян келтіреді. Осыдан жануарлар мен өсімдіктердің азайып, тіпті жойылып бара жатқан түрлері бар. 1963 жылы олардың халықаралық тізімін жасап, Қызыл кітапқа («Red Date book») енгізді. «Қазақстанның Қызыл кітабы» 1978 жылдан шығарыла бастады [2]. Табиғатқа жауапкершілікпен қарайтын әрбір азамат оны оқып, өз үлесін қосып келеді. Біз бұқаралық ақпарат құралдары арқылы мемлекеттер арасында қабылданған Заңдар, Тұжырымдамалар мен ережелер туралы және табиғат жанашылдарының ұйымдастырып жатқан акция, митинг, т.б. біліп отырамыз.

Заңдар, Тұжырымдамалар мен ережелер, «Қызыл кітап» т.б. арқылы тыйым салу, заңға бағынудан басқа адамдар саналы түрде табиғатты түсініп, аялауға бет бұрғаны нәтижелі болады.

Әрине, “Қызыл кітаптың” оқушылар үшін танымдық әрі тәрбиелік мәні зор. Бірақ, өмірде жапырақтарды жұлып, ағаштарды сындырып, құстарға тас лақтырып, жануарларды аямайтын балаларды кездестіреміз. Неге олар табиғатты аяламайды? Оларға табиғатты қорғауды қалай түсіндіруге болады? деген сұрақтар көпті ойландырады. Осындай көріністерді көріп, жауап іздеген Арне Несс 1973 жылы «Экософия» немесе «Deer ecology» деген ғылым жасады. Мағынасы: табиғаттың киелі мәніне үңілу деген сөз [3,3].

Қазақстандық бір топ ғылымдар осы құнды ғылымға назар аударған. «Отбасы хрестоматиясы» жобасымен кітаптар жазып жүрген Санжар Керімбай, идея авторы Бағдат Құдияр және Әділбек Нәби, Сәкен Нұрқабек, Мұхит Төлеген, арман Ғинаятұлы бірлесіп, «Ecosophy немесе киелі табиғат» кітабын құрастырып жазды. Кітаптың ерекшелігі экософияны түсіндіруге арналған. Экософия - табиғаттың киелі мәніне үңілу деген сөз.

КИЕЛІ – (латын тілінен – sacer) – құрмет тұту, қасиетті деп жариялау (Философиялық сөздік)

«SACER», «sanctus» – құпия, «sanctus» - [жағдай](#), адамдар қалыптастырған тыйым салу (Э.Бенвениста)

КИЕЛІ, КУЛЬТ – Латын тілінен «cultus» сиыну, құрметтеу, қамқорлық жасау (Терминологиялық сөздік)

КИЕ – қасиет қонған «кісілік» (М. Қашқари. «Түрік сөздігі»)

КИЕЛІ – «иесі» сөзі ретінде, яғни мистикалық дүниемен байланыс (Ж. Баласағұни: «Құтты білік»)

КИЕЛІ – 1) ескі, қасиетті; 2) қадірлі, абыройлы, ардақты (Қазақтың түсіндірме сөздігі)

КИЕЛІ (СОКРАЛЬНЫЙ) – қасиетті, маңызды (С.И. Ожеговтың түсіндірме сөздігі) [4;5;6].

Ғылыми әдебиеттерде, сөздіктерде, ақпарат көздерінде «киелі», «сокральді» ұғымдары қатарлас қолданыста.

Бастауыш мектепте оқушылармен жұмыс барысында, әсіресе, табиғат туралы іс-шараларда біз осы идеяны ұстана бастадық. «Табиғат бізді тәрбиелей

ме?» деген сұраққа жауап іздедік. Осылайша, оқушылармен ғылыми-зерттеу жобасын жүргіздік.

Зерттеу жұмыстың мақсаты: экософиялық мәтіндер арқылы табиғаттың бізді тәрбиелейтіндігін дәлелдеу.

Зерттеу міндеттері:

- табиғаттағы жануарлар мен өсімдіктер туралы мәтіндер оқу;
- жануарлар мен өсімдіктердің қашан, қалай, не үшін пайда болғаны, қасиеттері туралы танымдық және қызықты мәліметтер жинақтау;
- жануарлар мен өсімдіктер туралы суреттер көрмесін ұйымдастыру, қойылымдар қою.

Зерттеу тақырыбының өзектілігін дәлелдеу үшін сауалнама және қосымша әңгімелесу әдістері жүргізілді.

1. Табиғат туралы ақпараттар жинақтап, кітаптар оқисың ба?

2. Сен білесің бе:

- Қарлығаштың алқымы неге ақ түсті?
- Неге итті жеті қазынаның бірі дейді?
- Неге жылан ирелеңдеп жүреді?

3. Жануарлар мен өсімдіктердің қалай пайда болғанын білесің бе?

Оқушылармен жүргізілген анықтау жұмыстарының нәтижесі төмендегідей болды.

«Табиғат туралы ақпараттар жинақтап, кітаптар оқисың ба?» сұрағына қатысушы 46 оқушының 30-ы «иә», 9-ы «жоқ» және 7-і «кейде» деп жауап берді.

а) Сен білесің бе: Қарлығаштың алқымы неге ақ түсті?» деген сұраққа қатысушы 21 оқушы «иә», 25 оқушы «жоқ» деп жауап берді.

ә) «Неге итті жеті қазынаның бірі дейді?» деген сұраққа қатысушы 26 оқушы «иә», 19 оқушы «жоқ», 1 оқушы «өйткені ол үй жануары» деп жауап берді.

б) «Неге жылан ирелеңдеп жүреді?» деген сұраққа қатысушы 32 оқушы «иә», 12 оқушы «жоқ», 1 оқушы «өйткені ол омыртқасыз» және 1 оқушы «өйткені ол жыртқыш» деп жауап берді.

«Жануарлар мен өсімдіктердің қалай пайда болғаны туралы білу не үшін керек деп ойлайсың?» деген сұраққа 46 оқушының 9-ы жартылай жауап берді.

«Жануарлар мен өсімдіктердің қалай пайда болғаны туралы білгің келе ме?» деген сұраққа 17 оқушы «жануарлар мен өсімдіктерді қорғау үшін», 16 оқушы «жануарлар мен өсімдіктердің пайдасын көру үшін» және 13 оқушы «жақсы тәрбие алу үшін» деп жауап қайтарды.

«Жануарлар мен өсімдіктердің қалай пайда болғаны туралы білгің келе ме?» деген сұраққа 46 түгел оқушы «иә» деп жауап берді.

Сауалнамаға қатысқан оқушылардың жауаптарына жасалған талдау бізге мынаны дәлелдеді:

- 45% оқушы табиғат туралы ақпараттар жинақтап, кітаптар оқиды;
- 34% оқушы жануарлар мен өсімдіктердің қашан, қалай, не үшін пайда болғаны, қасиеттері білуге көңіл бөлмейді;
- 79% оқушы жануарлар мен өсімдіктер туралы оқудың тәрбиелік мәніне назар аудармайды (не үшін оқимын деген сұраққа жаттанды жауаптар берді).

Демек, табиғаттың құрамдас бөлігі ретінде жануарлар мен өсімдіктер туралы ақпараттар жинақтап, кітаптар оқығанда «не үшін оқимын?» (оқудың мәні неде) деген сұраққа назар аудару керек.

Біз сыныпта мектеп ауласына ағаштар отырғызу, құстарға жем беру, т.б. сияқты табиғатты қорғау, аялау іс-шараларын орындап келеміз.

Оқулықтардағы табиғат туралы мәтіндерге аса мән беріп оқидық. Сонымен қатар, оларға Ы.Алтынсариннің «Таза бұлақ», Ә.Нәби, С.Нұсқабек т.б. «Экософия» кітаптарынан «Құстың шарапаты», «Кептер туралы аңыз», «Көк шөпті жұлма», «Бейіттегі ағашты сындырма», «Інжірдің қасиеті», және тағы басқа мәтіндерді оқып, талдадық. Экософиялық мәтіндерден суреттер көрмесін ұйымдастырдық.

Кез келген іс-әрекеттің нәтижелі болуы сол процеске оқушылар тарапынан кері байланыстың болуы және оған өз еркімен қатысуы. Сонымен қатар, бастауыш мектепте білім алушылардың психологиялық ерекшеліктері олардың түрлі қойылымдар қоюға қызығуы, кейіпкерлердің образына кіріп, барынша

эмоционалды бейнеге енуі. Сондықтан оқылған кітаптардан оқушылардың қалауымен сыныпта түрлі қойымындар қойылды.

Біз табиғатты оқып білуде оның абыройлы, ардақты, құпиялы, мистикалық сипаттағы сокральдық дүниетанымы туралы түсініктерге көңіл бөлдік. Олар оқушылардың обал мен сауап, уәдеге беріктік, адамгершілік, еркіндік, жауапкершілік, ар-ұят, мейірім мен шапағат, парыз бен міндет туралы түсініктерін қалыптастырып, тәрбиесінің дұрыс қалыптасуына мүмкіндік берді. Сонымен, табиғаттың сокральдық дүниетанымын тану үшін төмендегідей ұсыныстар жасауға болады:

- табиғат туралы әдебиеттердің экософиялық мәнін түсініп оқу;
- жан-жануарлар, өсімдіктер туралы суреттер көрмесін ұйымдастыру;
- табиғаттану мазмұнындағы қойылымдар қою.

Әдебиет:

1. <https://go.mail.ru/redirect>
2. Қазақстанның Қызыл кітабы// <https://kk.wikipedia.org/wiki>
3. Экософия. – Алматы: Отбасы хрестоматиясы. 2022.-208 б.
4. <https://slovarozhegova.ru/>
5. <https://tilalemi.kz/books/>
6. <https://sozdikqor.kz/>

Мониторинг на околната среда

* 296762 *

Тоқтамысова Н., Сәрсенбеков Қ.

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Қазақстан

ШУ ӨЗЕНІ АЛАБЫ ӨЗЕНДЕРІ АҒЫННЫҢ ТҮЗІЛУ ЖАҒДАЙЛАРЫ

Шу өзені алабының өзендерінің негізгі қоректену көздеріне еріген сулар жатады және ең алдымен мерзімдік қарлардың еріген сулары жатады. Суағарлардың ең көп қоректену көздеріне биіктаулардың сужинағыштарындағы үлкен ролін «мәңгі» қарлар және мұздықтардың еріген сулары жатады.

Жауынды сулар өзен ағынының жалпы қоректенуінде екінші дәрежелі мағына береді. Суы төмен деңгейде жер асты суларының алатын орны көбірек болады. Жер асты суларының ең аз жағдайлары Шу өзенінің оңжағалауының сукелулерімен ерекшеленеді, биік емес Шу-Ілетаулары және Іле Алатауының батыс шекараларында ағындардың түзілуі.

Қарлы -мұздақтардан қоректенетін өзендер үшін, сужинағыштардың биіктігі 1500м ден 2700м дейін сутасудың шектік мерзімі шілде – тамыз айларында. Бұл өзендердің ағындарының гидрографтары шектіктермен айқындалады, олар еріген сулармен және жауындардың суларынан түзіледі, соның әсерінен ең көп шығындардың көлемі басқалармен бірдей келеді. Егер нөсер жауындар болған жағдайда өзендерде максимум деңгейлері байқалады.

Шу өзені алабының қардан сутасулар кезеңінің басы сужинағыштардың биіктігі 1500м дейін, төменгі және орташа ярусты таулардың мерзімдік қарларының еріген суларынан түзілетін, сәуір айының ортасына келетін, сутасудың соңы – маусым айында болады. Бұл өзендердің ең көп шығындары, негізінен, мерзімдік қарлардың еруінен, ал жеке жылдары – жауын-шашынның түсулерінен болады. Ерекше жоғарғы сутасулар нөсер жауындардың есебінен, қар ерудің мерзімдерінде болады.

Шу өзені оңжақ жағалауларының сужинағыштары және өзендер, Қаратау жотасының солтүстігінен ағып келетін, бұл жерде «мәңгі» қарлар және мұздықтар болмайды. Бұл өзендердің сутасулары ерте (ақпан-наурыз) басталады және маусымда немесе одан да ерте бітеді, ал суы төмен кезеңдер шілдеден қаңтарға дейін созылады.

Өзен ағындарындағы қоректену көздерінің әртүрлі қатынастары, қоректенудің әртүрлі типтеріне жатқызылатын, бұл өзендердің гидрограф түрлерінде әртүрлі сәйкестіктер анықталады, сонымен қатар жылдық ағынның көпжылдық тербелістерінің және ағынның фазалық-біртекті кезеңдерінің ерекшеліктері болады.

Жалпы тяньшань типті өзендердің сипаттамалары, гидрограф формалары, жылдың жылы кезеңдеріндегі сутасулардың толқындарының болуы, ал төмен деңгейлері кезінде – суық, биіктаулардан қоректену көздері жоқ өзендер үшін, сутасудың соңы және максимумның бастапқы кезеңімен дәлірек сипатталады.

Көптеген өзендерде, Қырғыз жотасынан ағатын, сутасу гидрографтарында екі жота белгіленген. Біріншісі көктем мезгіліне келеді және төмен ярусты таулардың мерзімдік қарларының еріген суларымен қарқынды келуімен шақырылады. Жазда күннің қатты қызған кезінде шығындардың көтерілуінің қайталануы байқалған, олар биіктаулардың қарлары және мұздықтарының еріген суларымен көрсетіледі.

Қарастырылып отырған аймақтың өзендеріндегі сулардың минималды шығындары жер асты суларының қорларының өзен алаптарындағы максималды тартылу кезеңдерінде болады, олар өзендердің суы төмен кезінде ең маңызды қоректену көздері болып табылады. Өзендердің қарлы-мұздақтармен қоректенудің минимум кезеңі қаңтар-ақпан айларында, кейде наурыз айында болады. Өзендердің қарлармен қоректенуі ерте көктемдегі сутсулардың ең көп ылғал қорларының алаптарда жойылуы тамыз-қыркүйек айларында байқалады.

Осындай факторлардың жер бедері және климаттық факторлардың түзілуі, су ресурстарын түзулеріне топырақ-грунтты сипаттамалары, гидрографиялық

факторлар, арналардың үйілген және инфильтрациялық әдістері, өсімдіктер және т.б. әсер етеді. Ерекше сужинағыштардағы ылғал шығындарының көлемдерінің жоғарғы қабатының жамылғысына әсер ететіндер бар. Шу өзені ағынының түзілуі, негізінен, сужинағыштардың жоғарғы және орташа бөліктерінде орындалады. Өзендердің сужинағыштарының төменгі бөлігінде ерекшеліктерін анықтайтын факторларға тасқын толқындарының жайылуы, көлдер және жайылмалардың ағындарының шығындары, олардың аудандары 86 км² құрайды. Бұл телімдегі ағын шығындары, негізінен, жаймалардың жоғарғы бетінен булану есебінен болады.

Өзен ағынының көлемдік көрсеткіштерінің өзгерулері шаруашылық жағдайлардың әсер ету факторларының паудалануы ағындардың қалыпты қатарларының қайта құрулары орындалады. Су ресурстарына антропогендік факторлардың әсерлері сушаруашылық тепе-теңдігін құрудың мақсатында ескерілген.

Әдебиет

1. Рекомендации по приведению рядов речного стока и их параметров к многолетнему периоду. -Л.: Гидрометеоздат, 1979.-64с.
2. Алексеев Г.А. Объективные методы выравнивания и нормализации корреляционных связей. -Л.: Гидрометеоздат, 1971, 363с.
3. Азизов А.М., А.Г. Курицын, Никитенко В.Г. Основы прикладной математики. Теория вероятностей и математическая статистика. - СПб: химия, 1994.-264С.
4. Дрейпер П., Смит Г. Прикладной регрессионный анализ. - М.: финансы и статистика, 1986.-364с.

ИКОНОМИКИ

Макроикономика

* 297139*

Kibayeva A.B.

doctoral student

«Turan» University, Kazakhstan

CONCEPT OF HUMAN CAPITAL IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION

Human capital is becoming main factor in economic growth in the transition to a digital economy. Human capital usually refers to the economic valuation of acquired knowledge, skills, or abilities, that a person possesses. Human capital has a main role in increasing labor efficiency and ensuring the spread of innovative technology.

Despite the significant contribution of researchers to the development of human capital, there is no perfect structure: what factors included in it, how they compare and function with each other. Digitalization attributes to the main changes that transform the social environment and have a great effect on it. Solving this problem have theoretical and applied importance. Most new research on human capital only attests to this conclusion.

The material basis of the above processes is the development of ICT, statistical data on which state significant increase and expansion. Metrics on material and technical security, Internet connectivity, and the level of progress of digital skills in the population is a factor that describes the population's and business entities' access to relevant resources [1, p. 2].

In the current situation of knowledge economy, the key competitive advantage of the state is human capital. As fundamental factors, which condition the need to actualize the role of human capital in the development of modern society, it can be noted:

- problems of limited resources;

- rapid obsolescence of products, technology, and knowledge;
- rapid intervention of high technology in all spheres of life of the population;

In all statements, the essence of human capital is that it refers to the realization of skills, knowledge, abilities, and motivation. The formation of human capital is similar to the accumulation of physical or monetary value. Also, demands the withdrawal of funds from current spending to acquire additional profits in the future.

The theory of human capital integrates, different visions, points of view, and circumstances about the process of education, application of knowledge, abilities, and skills of a person as the basis for future profit and acquisition of well-being. [4].

The concept of human capital has a long history of economic thought, the origins of the theory of human capital are found in "Political Arithmetic" by W. Petty, soon it found expression in "The Wealth of Nations" by A. Smith, "Principles" by A. Marshall. Also, the first scientific and methodological approaches were outlined in the studies of many scientists [5]. However, as a separate field of economic analysis, the theory of human capital was established at the turn of the 1950s and 1960s.

In addition, it should be noted that the main part of the ideologists of the late XIX and early XX centuries affirmed the capital of the man by himself, and not just his skills. A similar position was supported by L. Walras, J. Clark, J. McCulloch, A. Marshall, J. Thünen, T. Winstein, W. Farr, I. Fisher, etc., who noted the importance of investment in man. "There are close similarities between ordinary and human capital," asserted J.R. McCulloch, "...investment in human beings must in the course of the individual's forthcoming life yield a rate of return that is consistent with other types of investment, plus a normal rate of return that is determined by the market interest rate." [6].

Despite different views on the content of human capital, followers of both methods agreed that human beings and their acquired skills should be studied as capital. The reasons that encourage individuals to accumulate human capital in the form of investment in education are similar to those that drive the accumulation of tangible

capital; the cost of raising and educating a person from real costs; also, an educated person's labor is more efficient, so investment in education multiplies national wealth.

The term "human capital" first appeared in Jacob Minser's work "Investment in Human Capital and the Personal Distribution of Income. Subsequently, the term human capital was noticed in a 1961 study by the American economist Theodore Schultz and Gary Becker in 1964 [7].

"Human capital"-as a significant portion of Western economists refer it-includes the acquired knowledge, skills, motivation, and energy with which human beings are endowed, and which can also be used over a set period of time in the production of goods and services [8].

The formation of the concept of human capital as a separate scientific branch is associated with foreign research, this was facilitated by the social and economic conditions prevailing in the second half of the last century.

Main among the unnamed factors scientists consider the following:

- high individual skills, which will provide the opportunity in the future time to accelerate the acquisition of new knowledge;
- education of parents, depending on the income of their ability to pass on to their children;
- socio-economic factors that affect the development of human capital through training in educational institutions, have a positive impact on the performance of the labor force, lead to an increase in incomes of the population, also to the economic growth of the state [9].

Table 1 - Factors affecting the development of human capital

№	Groups of factors	Factors included in the group
1	Social and demographic	1. Number of employed and unemployed population. 2. The division of the population by industries and sectors of the economy.

		3. Duration of the working period of the employee's life.
2	Institutional	1. Laws and legislation that regulate its social and labor sphere. 2. State policy in the field of human and social development. 3. Elimination of discrimination;
3	Integration	1. Specific features of the state political activity of integration processes. 2. The level of cooperation with other countries of the world. 3. The level of spread of transnational companies. 4. Population support of the state's global processes
4	Socio-mental	1. The prevalence of generally accepted norms of behavior. 2. The social value of knowledge. 3. Self-actualization aspiration.
5	Ecological	1. General ecological condition. 2. Quality of drinking water and foodstuffs. 3. Natural and climatic conditions. 4. Sanitary and hygienic working conditions
6	Economical	1. Nominal and real income of the population; 2. Poverty rates; 3. Availability of goods and services; 4. The level of inflation; 5. Credit and financial mechanism;
7	Production	1. The labor market, the demand for labor; 2. Conditions of use of labor force; 3. Professional development.

* *Compiled from the source [10]*

The factors included in each group have both positive and negative effects on the formation of human capital. Factors with a negative impact on the formation of human capital can include ineffective institutions and public administration, health and science, unemployment, illiteracy of top managers and specialists, etc. all of the above causes harm to society and the economy, reduce the effectiveness of the implementation of human capital.

Thus, according to Christopher Pissarides, all areas that will not be affected by automation in the near future depend on quality of human capital. And those who are used to work in other areas will be required to adapt to the new time. This transformation requires new competencies: increased attention and concentration, knowledge of computer systems, the ability to use a set of programs, also with existing knowledge in their field. As a result, a person needs to constantly expand horizons, master new information, receive additional education and improve himself.

REFERENCES

1. Ishmuratova D.F. – Development of human capital in the context of the formation of the digital environment // National Security / nota bene. – 2019. – No. 6. DOI: 10.7256/2454-0668.2019.6.31684 URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=31684
2. Mill, J. S. Fundamentals of political economy. T. 1. / J. S. Mill. M.: Progress, 1980. S. 145.
3. Kapelyushnikov, R. I. The concept of human capital // Criticism of modern bourgeois political economy. – M.: Nauka, 1977. – 287 p.
4. Dyatlov, S. A. Fundamentals of the theory of human capital. - St. Petersburg: St. Petersburg University of Economics and Finance, 1994. - 160 p.
5. Meldakhanova M.K. The modern concept of human capital in economic theory // Formation and development of competitive human capital in Kazakhstan: Collection of materials of the International scientific and practical conference / Ed. O. Sabden and N.K. Nurlanova. - Almaty: Institute of Economics KN MES RK, 2010. - p. 49-53
6. Heckman J.J. Policies to Foster Human Capital // Research in Economics. 2000 Vol. 54. No. 1. P. 3–56.
7. Edvinson L. Corporate longitude. Navigation in the economy based on knowledge. – M.: INFRA-M, 2005. – 180 p.
8. Andreev Yu. N. Human capital in the innovation economy / www.inspp.ru - 2011.
9. Karmazina Yu. A. Education as an investment in human capital // Young scientist. - 2014. - No. 7. — S. 349-351
10. Borovskikh, E.A. The effectiveness of investments in human capital / E.A. Borovskikh // Yaroslavl Pedagogical Bulletin. - 2012. - No. 1.-V.1

Външноикономическата дейност

* 297285 *

Залеский Борис Леонидович

Белорусский государственный университет

ГЕОГРАФИЯ БИРЖЕВОЙ ТОРГОВЛИ РАСШИРЯЕТСЯ

В январе 2023 года на Белорусской универсальной товарной бирже (БУТБ) для участия в торгах аккредитовалась первая компания из Монголии. Это означает, что география белорусской биржевой торговли в новом году расширилась и сейчас охватывает 71 страну на четырех континентах. Через БУТБ «монгольское предприятие планирует поставлять в Беларусь продукцию горнодобывающей промышленности, включая плавиковый шпат и шлаки, применяемые в металлургической отрасли, а также закупать белорусские металлоизделия и товары сельскохозяйственной группы» [1]. Интерес монгольского бизнеса к белорусской биржевой площадке не случаен. На БУТБ аккредитованы и участвуют в торгах все металлургические предприятия Беларуси, а сумма сделок в секции металлопродукции за 2022 год превысила два миллиарда белорусских рублей. На бирже сосредоточены крупнейшие потребители и производители товаров, торговлей которыми намерена заниматься монгольская компания. В сегменте агропромышленного комплекса ситуация аналогичная: на БУТБ представлен широчайший ассортимент продукции белорусских сельскохозяйственных предприятий, в том числе экспортеров молока, сливок и сливочного масла, которые особенно востребованы в Монголии. Ожидается, что следующим шагом в сотрудничестве белорусской биржевой площадки с монгольским предприятием будет предоставление ему статуса биржевого брокера, что позволит выступать в качестве официального представителя БУТБ в Монголии и привлекать на рынок Беларуси новых импортеров и экспортеров.

Напомним, что в плане расширения географии белорусской биржевой торговли в декабре 2022 года на БУТБ была зарегистрирована первая сделка, совершенная компанией из Индии. Индийское фармацевтическое предприятие Tosco Pharmachem, специализирующееся на производстве и реализации широкого спектра химических соединений и реагентов для фармацевтической промышленности, по итогам торговой сессии купило 23 тонны белорусского ацетонциангидрина. Небольшой объем закупки связан с желанием индийской компании отработать всю схему импорта товаров из Беларуси. «Индийская сторона заинтересована в долгосрочном сотрудничестве с биржей, что предполагает регулярное участие в биржевых торгах и увеличение объемов закупок. Вместе с тем ввиду отсутствия практического опыта работы на белорусском рынке через биржевую площадку компания предпочла сначала заключить пробную сделку на небольшую сумму, чтобы минимизировать возможные риски» [2]. Следует подчеркнуть, что компания Tosco Pharmachem – достаточно крупный игрок на индийском рынке и, помимо ацетонциангидрина, готова приобретать в Беларуси ряд других реагентов и химикатов. Поэтому в БУТБ рассчитывают на рост поставок в Индию белорусской нефтехимической продукции. Для справки: экспортные биржевые торги продукцией химии и нефтехимии проводятся на БУТБ с октября 2021 года. За рубеж поставляется вся номенклатура товаров, производимых предприятиями нефтехимической отрасли Беларуси. В 2022 году особым спросом у иностранных покупателей пользовались синтетические волокна, бензины, масла и растворители. Основные рынки сбыта – ряд стран Содружества Независимых Государств, а также страны “дальней дуги” – Китай, Сирия, Пакистан, Объединенные Арабские Эмираты, Турция.

Еще один интересный партнер белорусской биржевой площадки – Турция. На 1 ноября 2022 года на БУТБ были уже аккредитованы 27 резидентов из этой страны, в том числе один биржевой брокер. «На турецкий рынок через БУТБ в основном реализуется продукция деревообработки и лом черных металлов» [3].

Начиная с декабря 2022 года, с целью повышения привлекательности биржевого механизма для иностранных компаний, в том числе потенциальных покупателей топливных гранул или пеллет и другой продукции деревообработки, БУТБ ввела упрощенную процедуру аккредитации для резидентов Турции. Заметим, что «упрощенный порядок аккредитации уже действует в отношении резидентов 21 страны, что делает биржевой механизм доступнее для зарубежных компаний и способствует росту поставок белорусских товаров на эти рынки» [4]. На первых экспортных торгах, ориентированных на рынок Турции и состоявшихся в первой декаде декабря 2022 года, было выставлено более 18 тысяч кубических метров светлых и серых пеллет. Заинтересованность в закупке белорусского биотоплива высказали более 20 турецких компаний. И, судя по всему, понятная логистика и значительная емкость турецкого рынка делает его одним из самых перспективных направлений экспорта для белорусской топливной продукции.

Наконец, еще один важный факт касается сотрудничества БУТБ с еще одной азиатской страной – Китайской Народной Республикой. Отметим, что «по состоянию на 1 ноября 2022 года на БУТБ было уже аккредитовано 103 китайских компаний» [5, с. 28]. В декабре 2022 года на белорусской биржевой площадке по итогам специальной экспортной торговой сессии данные торги стали рекордными как по сумме совершенных сделок, так и по объему проданных на китайский рынок ресурсов. Это – более 60 тысяч кубометров пиломатериалов «общей стоимости 85,5 млн юаней, или \$12,3 млн в эквиваленте <...>. В результате резиденты КНР и Сингапура приобрели 10 лотов пиломатериалов объемом 62,2 тыс. кубометров, то есть половину от всей выставленной на торги пилопродукции» [6]. Заметим, что специальные торговые сессии по реализации пиломатериалов в Китай проводятся на БУТБ уже с декабря 2020 года при поддержке Министерства лесного хозяйства Беларуси с целью диверсификации экспортных поставок продукции отечественных деревообрабатывающих предприятий и увеличения экспортной выручки за счет применения конкурентного механизма биржевых торгов.

Литература

1. На БУТБ аккредитована първата компания из Монголии [Електронен ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.belta.by/economics/view/na-butb-akkreditovana-pervaja-kompanija-iz-mongolii-545414-2023/>
2. Индийска компания първоначално совершила сделка на БУТБ [Електронен ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/economics/view/indijskaja-kompanija-vpervye-sovershila-sdelku-na-butb-537935-2022/>
3. БУТБ провежда пилотни търгове по реализация на пазара в Турция на горивни гранули [Електронен ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/economics/view/butb-provedet-pilotnye-torgi-po-realizatsii-na-rynok-turtsii-toplivnyh-granul-536606-2022/>
4. БУТБ улеснява акредитацията за турски компании [Електронен ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/economics/view/butb-uproschaet-akkreditatsiju-dlja-turetskih-kompanij-537787-2022/>
5. Залески, Б.Л. За удобство на китайските купувачи / Б.Л. Залески // Материали за XVII международна научна практична конференция, Бъдещото въпроси от световната наука – 2022, 17 – 25 декември 2022: София. “Бял ГРАД–БГ”. – С. 27–30.
6. Пилотни материали за \$12,3 млн продадени в Китай през БУТБ [Електронен ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/economics/view/pilomaterialy-na-123-mln-prodany-v-kitaj-cherez-butb-541419-2022/>

ФИЛОЛОГИЧЕСКИТЕ НАУКИ**Език, реч, комуникация**

* 297242*

Соляник В. І.*Харьковский національний педагогічний університет імені Г.С.**Сковороди***ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІДОБРАЖЕННЯ КОНЦЕПТУ
«ПРИРОДА» В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ ДЖЕКА ЛОНДОНА**

Просторове сприйняття людиною навколишнього світу визначається даною людській свідомості здатністю осмислити всесвіт просторово впорядкованим [1]. Просторові відносини є одним з основних засобів художнього моделювання. Так, природа у Джека Лондона – це активний простір, мікрокосм, представлений лексичними, морфологічними, синтаксичними засобами мови. Мова прози Джека Лондона гармонійна у ретельно продуманому і узгодженому різноманітті граматичних форм і значень. Трьохаспектне вивчення пейзажної одиниці (семантика, граматична форма, функція) у творчості Джека Лондона дозволяє виділити і проаналізувати особливості відображення концепту «Природа» [2].

В контексті творів «Поклик предків» і «Біле ікло» Джек Лондон при створенні описів природи широко використовує лексико-семантичну групу (ЛСГ) дієслів звучання: «*to roar*», «*to reach*», «*to hear*», «*to call out*», «*to growl out*», «*to rush*» [3]. У проаналізованих художніх творах переважають дієслова, що вказують на суб'єктне переміщення в просторі з орієнтацією до кінцевого пункту та на переміщення в будь-яких межах, характерні для авторського уявлення про рух: «*to go*», «*to gleam*», «*to fly*», «*to fall*», «*to hide*», «*to set*», «*to spring*», «*to stretch*», «*to fade away*», «*to run*», «*to chop*» [3]. Семантика сприйняття пейзажного опису, отже, і образотворча семантика, ґрунтується на ЛСГ дієслів сприйняття: «*to see*», «*to hear*», «*to feel*», «*to imagine*», «*to understand*», «*to look*», «*to touch*», «*to grasp*», «*to look narrowly*» [3].

ЛСГ дієслів, що позначають якісний стан, включає дієслова становлення, зміни та втрати якості, ознаки. Як і для екзистенційних дієслів, для дієслів, що означають якісний стан, характерно їх співвіднесення зі сферою ментального, духовного. Це дозволяє судити про специфіку бачення світу живої природи Джеком Лондоном: природа є реальністю, яку він приймає такою, як вона є. Представлені в текстах пейзажних описів дієслова ЛСГ виділення об'єкта за якістю, що підтверджує наявність значного інтересу у Джека Лондона до реалій навколишньої природної дійсності: дієслова становлення якості, ознаки – «*to darken*», «*to cover*», «*to whiten*» [3]; прояву якості – «*to be stiff with cold*», «*to blow*», «*to gleam*». Наприклад: «*the day was stiff with cold*» [3].

ЛСГ дієслів прояву емоційного стану відображають широту уявлень письменника про сферу емоційного і стають підтвердженням уособлення емоційності особистості письменника: «*to scowl*», «*to hide*», «*to honk*», «*to chat*», «*to sing*». Наприклад: «*Crickets sang in the nights, and in the days all manner of creeping, things rustled forth into the sun. Squirrels were chattering, birds singing, and overhead honked the wild-fowl driving up from the south in cunning wedges that split the air* » [3]. Цілком очевидно, що при створенні пейзажів для Джека Лондона характерно звернення до певних лексико-семантичних груп дієслів, які в більшості випадків вживаються у метафоричному значенні. Це визначає специфіку стилю письменника, так як вказує на особливе, авторське бачення навколишньої дійсності.

В текстах пейзажних описів переважають дієслова минулого часу недоконаного і доконаного виду, що робить краєвид динамічним.

Таким чином, використовуючи певний набір морфологічних одиниць, автор створює свою мовну картину світу, яка відображає його особисті уявлення про реальну дійсність. Іменники та прикметники, а також дієслова є такими засобами актуалізації змісту пейзажного тексту, які безпосередньо пов'язані з семантичною специфікою даного опису.

Синтаксичний рівень структури описів у творах Джека Лондона включає в себе повні моделі пейзажних описів (пропозиція, складне синтаксичне ціле) і неповні (граматично згорнуті) моделі пейзажних одиниць. Специфічною рисою синтаксичного оформлення степового пейзажу є вживання складних багатоскладний речень. Це дозволяє показати швидку динаміку подій, які розгортаються. Джек Лондон включає в текст велику кількість дієслів не тільки для створення реалістичності картини, але і для створення динамічного пейзажу; для підкреслення сенсу перебігу часу використовує іменники *time, week, month* і кілька разів вживає одне і те ж дієслово.

Природа у Джека Лондона насичена звуками. Наприклад: «*birds singing, squirrels were chattering, even wind is whispering*», запахами. Наприклад: «*He would thrust his nose into the cool wood moss, or into the the black soil where long grasses grew, and snort with joy at the fat earth*» [3], фарбами, різноманіттям відтінків кольору. Наприклад: «*He would thrust his nose into the cool wood moss, or into the black soil where long grasses grew...*» [3]. Вона нескінченно багата, мінлива.

Природний світ в прозі Джека Лондона динамічний. Його зміни фіксуються за допомогою дієслів зі значенням зміни. У досліджуваному концепті це дієслова «*to dark*», «*to sizzle*». Наприклад: «*dark spruce forest; the snow was sizzling*» [3]. Природа одушевлена, сповнена життя, руху, тому так часто в пейзажних замальовках є дієслова й дієслівні форми із значенням руху. У численному ряду – дієслова «*to stand*», «*to set*», «*to raise*», «*to draw*», наприклад: «*the sun is set: solemnly and majestically stood the night*» [3].

Відображення концепту «Природа» в творах Джека Лондона дозволяє побачити через незвичайну граматичну конкретність пейзажних описів як залежність людини від самої природи, так і єдність із нею.

Література:

1. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира

- / Е. С. Кубрякова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 560. 2.
- Соляник В.І. Структура концепту ПРИРОДА в мовній картині світу Джека Лондона. — Materialy XVII Mezinarodni VPC “Moderni Vymozenosti Vedy — 2021”, Volume 3.—Praha PH “Education and Science” 2021.pp.15-17. 3. Jack London. The Call of the Wild. White Fang / Jack London. – Moscow: Progress Publishers, – 1976. – 288p.

Майчин език и литература

* 297283 *

К.п.н. Алиева Д.А.

Международный университет информационных технологий, Казахстан

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ КОНТЕКСТ ЗАДАНИЙ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ В ТЕХНИЧЕСКОМ ВУЗЕ

Техническая направленность вуза определяет содержание обучения, выбор приемов и методов учебной работы. При этом методика преподавания русского языка в техническом вузе имеет определенную специфику, обусловленную целями обучения, а именно - формирование коммуникативной компетентности, воспитание толерантной среды в условиях межкультурного диалога.

Необходимо мотивировать студентов к изучению языка с точки зрения будущей профессиональной деятельности, поддерживать интерес и мотивацию к изучению гуманитарных дисциплин, в целом. Интерактивные методы обучения, безусловно, способствуют решению данных задач; позволяют учитывать специальность обучения, поддерживают интерес к выбранной специальности, способствуют развитию творческой активности студентов, критического мышления, формированию коммуникативной компетенции.

Наша работа опирается на исследования и разработки российских ученых, прежде всего, на труды Балыхиной Т.М. [1-2], посвященных изучению основ преподавания русского языка в национальных группах, методике преподавания русского языка делового общения. А так же работы Леонтьева А.А., [3] Щукина А.Н. [4]., Пассова Е.И., [5] Миролубова А.А., [6]. В разработках использованы работы авторов по интерактивному моделированию образовательной среды в техническом вузе (в их числе Кононец А.Н., [7] и др.)

В данной статье представлены материалы для подготовки будущих специалистов IT-менеджмента и финансов. Обучение по данным образовательным программам осуществляется в соответствии с Типовой

программой, однако в учебном процессе обнаруживается необходимость подбора учебных материалов для студентов данной специальности.

Целью обучения профессиональному русскому языку в техническом вузе является формирование коммуникативной компетенции, которая заключается в способности обучающихся осуществлять профессиональную деятельность в условиях полиязычия.

При подборе заданий необходимо учитывать профессиональный контекст, адаптировать учебные материалы.

К примеру, при изучении художественного стиля, студенты получают задание: прочитайте отрывок из романа «Евгений Онегин» А.С. Пушкина; к какому стилю относится отрывок? Найдите признаки стиля. Ответьте на вопросы:

- Какие экономические процессы отражены в отрывке?
- Можно ли провести параллели с современной ситуацией?
- Что такое меркантильность?
- Каким современными синонимами можно заменить слова: купец, помещик?

Нами разработаны специальные творческие задания на закрепление теоретического материала. Например: посмотрите один из фильмов «Бизнес по-казахски».

- Найдите экономические термины и фразеологизмы в фильме.
- На материале фильма обрисуйте особенности экономической ситуации, национальные особенности ведения бизнеса в Казахстане.
- Результаты представьте в виде презентации (портреты, картинки, рисунки, звуковой ряд и пр.). Приветствуется оригинальность подачи материала.

Хорошую методическую практику имеют задания, способствующие развитию навыков публичного высказывания. Например, дайте свои суждения по следующим выражениям:

1) О внезапно разбогатевших людях, которые открыто демонстрируют свое богатство, народ говорит: «Из грязи - в князи». Согласны ли вы с такой оценкой?

2) Почему люди оценивают деньги по-разному: «Деньги что вода», «Деньги любят счет», «Не в деньгах счастье», «Копейка рубль бережет», «Не имей сто рублей, а имей что друзей»? «Деньги не пахнут». Как вы относитесь к деньгам, богатым людям?

Интерактивные технологии предполагают активное использование элементов геймификации на уроках, возможностей современных социальных сетей (дополнительные навыки технического профиля).

Представленные в статье фрагменты уроков являются творческими наработками, которые внедряются нами в учебную среду вуза.

Профессиональная подготовка студентов технического профиля, отвечающая требованиям образовательных стандартов, подразумевает знание специальной терминологии, владение умениями и навыками изложения учебного материала в различных жанрах, владение способами обработки и переработки информации, умение использовать ее в учебно-профессиональных целях. Из этого следует, что изучение русского языка является средством формирования профессиональных компетенций студентов технических специальностей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Балыхина Т.М., Ельникова С.И. Бизнесмены всего мира говорят по-русски: Учебник. - М.: РУДН, 2010, - 232 с.

2. Балыхина Т.М. Методика преподавания русского языка как неродного (нового): Учебное пособие для преподавателей и студентов. - М.: Издательство Российского университета дружбы народов, 2007, - 218с.

3. Леонтьев А.А. Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии. Избранные психологические труды. М.— Воронеж, 2001.

4. Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам: Теория и практика: Учебное пособие для преподавателей и студентов. 2-е изд., испр. и доп. М.: РУДН, 2006.

5.Пассов Е.И. Программа-концепция коммуникативного иноязычного образования. М., 2000.

6.Миролубов А.А. История отечественной методики обучения иностранным языкам. М., 2002.

7.Кононец А.Н. Педагогическое моделирование: новые вопросы/А. Н. Кононец//Инновационные подходы к организации образовательного процесса в современном техническом вузе: сб. метод. тр./ под ред. Л. П. Лазаревой; ДВГУПС. - Хабаровск: Изд. ДВГУПС, 2008. - С. 22-31.

ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ

Управление на околната среда и наблюдение на околната среда

* 297011 *

Акпамбетова К.М., Аманбек Ж., Жанаева М.Б.
*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қазақстан*

ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАБИҒИ КЕШЕНДЕРІНІҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Қазақстанның кең байтақ жерді алып жатқан әртүрлі ландшафттысының ерекшелігі Евразия кеңістігінің ортасында орналасқан ішкі континенталды орнымен, әртекті жазықтықтар (аккумуляциялық, денудациялық, морфомүснідік), сол сияқты биіктігі түрліше таулардың (аласа, биіктігі орташа және биік) кең аумақты қамтуымен сипатталады. Ертедегі зерттеушілер табиғаттың әртүрлілігіне, оның қалыптасу заңдылығындағы ерекшеліктеріне ерекше көңіл бөлген. Бұдан 140 жыл бұрын Э.А.Эверсман, сол сияқты 1832 жылы А. Левшин Батыс Қазақстанды үш зоналық аймаққа бөлген:

- орманды және таулы аймақ;
- солтүстік және шығыс дала, қара топырағы жұқа аймақ;
- оңтүстік-батыста дала, яғни жартылай шөлді, шөлейтті аймақ;

Оның өзін бірнеше типке бөлген: батпақты, сортаң, шөлейтті аймақ. Левшиннің анықтамасында бұл табиғи ландшафттылық жіктелу деп беріледі.

Табиғат ландшафттарының орналасуы географиялық ендікке, жер бедеріне және жер бетінде жылу мен ылғалдың таралуына байланысты. Әрбір ландшафт өзіне тән топырағымен, өсімдігімен және жануарлар дүниесімен ерекшеленеді. Жоғарыда айтылған А. Левшиннің тұжырымдауы бойынша, бір ландшафты зонаның ішінде бірнеше ішкі зоналардың болуы мүмкін.

1845 жылы П.П. Семенов Тянь-Шанский тауалды шөлейттен бастап таудың биік қарлы шыңына дейін 5-6 деңгейлі ландшафттылардың түрлерін анықтаған.

ХІХ ғасырдағы жалпы табиғаттың зоналылық ілімінің географиялық заңдылық екендігін сипаттап негізін қалаған орыс ғалымы В.В. Докучаев. Ол өзінің «Табиғат зоналарының ілімі» туралы еңбегінде солтүстік жарты шарды (солтүстіктен оңтүстікке қарай) 6 негізгі зонаға бөлді, олар: тундра, тайга, орманды дала, дала, шөл және субтропикалық зоналар. Бұл зоналардың әрқайсысы өзінше нағыз географиялық кешен. Оның идеясын кейін толықтырып, жалғастырып, дамытып анықтама берген Л.С. Берг [1].

Л.С. Бергтің анықтамасы бойынша табиғаттың белгілі бір бөлігіне ландшафт деген ұғым ұсынылған. Осылай табиғи зонасының орнына ландшафттылық зона пайда болған. Кейінгі географиялық ғылыми еңбектерде екі ғылыми ұғым қосалқы жүрген, бірақ географиялық ғылымының дамуына байланысты табиғат зоналарының орнына ландшафттылық зоналар ұғымы кеңірек қолданылады.

Сонымен қатар Л.С. Бергтің географиялық заңдылықты ашқан жаңалығы ландшафттық зоналардың таралуында өтпелі зоналар еңгізілген. Ғалымның бұл идеясы географиялық ландшафттылық зоналардың таралуында кеңінен қолданылады. Әр ландшафттылық зона – аймақтық физикалық-географиялық бірліктің күрделі жүйесі (облыс, провинция, округ, аудан).

Қазақстан территориясының әртүрлі геологиялық, геоморфологиялық, климаттың және топырақ-өсімдік жағдайларына қарай қалыптасқан ландшафттардың әртүрлі табиғи немесе ландшафттылық зоналар қалыптастырылған. Республика территориясында төрт ландшафт түрлері айқындалған. Олар:

- қоңыржай белдеудің орманды дала ландшафт;
- қоңыржай белдеудің дала ландшафт;
- қоңыржай белдеудің шөлейтті ландшафт зонасы;
- қоңыржай белдеудің шөлді ландшафт зонасы.

Жалпы ландшафттану ғылымының қалыптасуында жоғарыда айтылған ғалымдармен бірге Г.Н. Высоцкий, И.М. Крашенинников және т.б. ландшафт жайында айтылған идеяларын дамытып, география ғылымының саласында жаңа

ландшафттану ғылымы қалыптасты. Қазақстан аймағында зерттеушілер пікірінше Қазақстан жерін жазық және таулық ландшафттылық топтарға бөлуге болады. Олардың әрқайсысы өтпелі ландшафттық зоналардан тұрады.

Орталық Қазақстан территориясының жалпы көлемі шамамен 23,3%-дала зонасына, 39% - шөлейт зонасына және 39,7% - шөл зонасына тән (1-кесте).

1 кесте

Орталық Қазақстанның ландшафт құрылысы [2].

№	Табиғи зоналар мен зонашылар	Ауданы	
		мың км ²	территория бойынша % көрсеткіші
1	Далалық,	92,5	23,3
	оның ішінде зонашылар:		
	қоңыржай-құрғақ далалық	44,3	11,2
	құрғақ далалық	48,2	12,1
2	Шөлейттік	146,9	37,0
3	Шөлдік,	158,1	39,7
	оның ішінде зонашылар:		
	далаланған шөл	47,8	12,0
	типтік солтүстік шөл	110,3	27,7

Дала зонасының барлық алабы (92,5мың км²) Қазақ ұсақ шоқылы аймағына сәйкес келеді. Ол аймақтың солтүстік бөлігін қамтиды және оңтүстікке қарай созылып жатыр. Дала зонасына көтеріңкі жазықтықтардың ұсақ шоқылы және аралдық аласа таулы массивтері тән. Зона климатының ерекшеліктері жылу ресурстары мен құрғақшылықтың солтүстіктен оңтүстікке қарай жоғарылауымен сипатталады. Бұл бағытта жылдың радиациялық балансы 42-ден 44 ккал/см² жоғарылап, суммарлық күн радиациясы 120-128 ккал/см² жоғарылайды. Ауа температурасының максимумы мен минимумы арасындағы амплитуда 85°-қа тең.

Дала зонасы биоклиматтық көрсеткіштері бойынша екі зонашыға (подзона) бөлінеді: 1. қою-каштан топырағы бар қоңыржай құрғақ дала зонашысы; олар бетеге-селеулі өсімдіктерден қалыптасады. 2. каштан топырақтары бар құрғақ

далалық зонашысы, ол ксерофитті–шөптесінді бетеге-селеулі өсімдіктердің әсерінен дамиды.

Дала зонасының ландшафт құрылысының негізін элливиальды топтың ландшафттылары құрайды, олар өзенаралық жазықтықтарға, ұсақ шоқыларға, аралдық аласа тауларға ұштасқан және зонаша ауданының шамамен 67,4% алып жатыр. Көлемді аудандар (30,2 мың км² немесе 32,6%) ежелгі және қазіргі өзен аңғарлары мен көл қазаншұңқырларының жартылай гидроморфты және гидроморфты ландшафттыларға келеді.

Сурет 1. Дала зонасының ландшафттары [7]

Орталық Қазақстан физикалық-географиялық елінің дала зонасы қарастырылып отырған территория шамасында екі физикалық-географиялық провинциямен айқындалады: Теңіз құрғақ далалық толқынды жазықтығы мен өзен маңы–ұсақ шоқылы Ерейментау-Қарқаралы құрғақ далалық таулы-шоқылы провинциялары. Теңіз провинциясы Орталық Қазақстанның шет жақ батысында орналасқан. Провинция Қазақ қалқаны тектоникалық мұлдасына ұштасады. Оның ортасын ежелгі көлді, көлді аллювиальды жазықтығы алып жатыр. Оған провинция ауданының 32% келеді. Жазықтық төрттік плиоценді қалың саздақтар, құмайт және балшықтардан тұрады. Оның абсолюттік биіктігі 300-350 метрден аспайды. Шығыс пен оңтүстікке қарай көлді–аллювиальды аккумулятивті жазықтар денудациялы жазықтарға ауысады. Онда 350-400 м-ге

дейін биіктейді. Провинцияға ұсақ шоқылы рельефтің сипаты – ежелгі пенепленнің қайтадан неоген-плейстоцендік жіктелуінің өнімі. Ұсақ шоқыға провинция ауданының 0,8% сәйкес келеді. Оның абсолюттік биіктігі 350-400 м аутқиды. Провинцияның шеткері аймақтарында ерте және қазіргі аңғарлар мен көл қазаншұңқырлары басым. Олардың қалыптасуына блоктық неотектоника тікелей роль атқарады. Аңғарлы-көлді депрессиялар аралас таулы-шоқылы массивтерге байланысы бойынша компенсациялық тектоникалық емес мұльдалардың қалыптасуына әсер етеді (Ерейментау-Қарқаралы провинциясы мен Сарысу-Теңіз провинциясының ұсақ шоқылы ауданы). Нияз-Ерейментау тауларының әсері провинцияның климаттық ерекшеліктерінен де көрінеді. Ауа массаларының батыстыстық тасымаланың жолында орографиялық роль атқара отырып, олар провинцияның шығыс аудандарында біршама жоғары атмосфералық жауын-шашын (275-300мм/жыл) түсуіне әсер етеді, ал провинцияның батысында жауын-шашын 225-275мм/жыл ғана түседі [3]. Провинцияның басты өзендері: Нұра, Құланөтпес

Шөлейт зонасы дерлік Қазақ ұсақ шоқысын алып жатыр. Зона ауданы шамамен 146,9 мың км² құрайды. Оның ландшафттылық құрылымында ұсақ шоқылар мен аралдық аласа таулардың ежелгі және қазіргі аңғарлардың шөл далалық ландшафттылары басым. Негізінен жертөле денудациялық жазықтар түріндегі орта ландшафттылық ярус зонаның жалпы көлемінің 11,6% алып жатыр. Шөлейт зонаның климаты континентальды және құрғақ. Радиациялық баланс 44-46 ккал/см² жоғарылайды, суармалық күн радиациясы 130 ккал/см².

Климатының құрғақтығы үгілген бөлшектенген рельефі топырақ түзуші жыныстардың литологиялық құрамының әртүрлілігі зонаның топырақ жамылғысының бірінғай емес болуына әкеліп соқтырады.

Ұлытау шөлейтті-таулы шоқылы провинциясы Қазақтың ұсақ шоқысының оңтүстік-батыс шетінде орналасқан. Ұсақ шоқының абсолюттік биіктіктері 400-600 м, аласа тауларда 800-1000 м, жертөлі жазықтарда 300-400 м. Провинцияға ұсақ шоқылық шөлді дала ландшафтары тән. Олар 58,4% ауданды алып жатыр.

Шеткелі жағында олар тегістелген ұсақ шоқылардан сортанды-шөлді дала кешендеріне ауысады (37,6%). Бұл антиклинорийдің перифериялық зонасында күмбезді тектоникалық емес көтерілімдердің әлсізденуін көрсетеді. Керісінше, провинцияның орталық бөлігі аласа таудың тасты өзегінен тұрады (7%) [4].

Ұлытаудан шығысқа қарай Сарысу–Теңіз провинциясы орналасқан. Шөлейтті жазықты ұсақ шоқылы болып келетін ол палеозой қалқанының Сарысу теңіз күмбезді көтеріліміне ұштасып жатыр. Оны неоген төрттік қозғалыстар қамтыған. Провинцияның ландшафт құрылымында ұсақ шоқылы сортаңды шөл дала кешендері мен аралдық аласа таулар мен грабен түріндегі ежелгі және қазіргі аңғарлармен ұштасқан жертөре аридті денудациялық жазықтар басым. Ұсақ шоқылардың абсолюттік биіктігі 500-600 м. Аласа тауларда 600-760 м, жертөре жазықтықтарда 450-500 м. Провинцияның оңтүстігінде Сарысу өзенінің ұлан байтақ аңғары жатыр. Ол Сарысу тектоникалық ойысында орналасқан.

Сурет 2. Шөл зонасының ландшафттары [8]

Қызылтас провинциясына аласа таулы ландшафттар тән. Олар ауданының 33,1% алып жатыр. Аласа таулы аудандар: Қызылтас 63,4%; Қызыларай 65,2%; Ақтау–Ортау 54,2%. Қышқыл эффузивті порфирлер мен порфириттерден эффузивті–шөгінді жыныстардан жасалған таулар басым. Гранитті аласа таулар Қызыларай, Ақтау–Ортау аймақтарында кездеседі. Гранитті тауларда кейбір

жерлерде сүректі-бұталы тоғайлар сирек далаланған қарағайлы ормандар сақталған. Ландшафт құрылысы бойынша Талдыманақ және Жамансарысу аудандар күрделі болып келеді. Талдыманақ ауданында (сортанды-шөлді дала) жазықты ұсақ шоқының сортанды – шөл-дала кешендері, ал Жамансарысуда қатты тілімденген ұсақ шоқылы массивтердің шөл далалы кешендері басым. Аумақтың 23% ежелгі аллювиальды жазық ландшафттылар алып жатыр.

Қазақстанның 900 км солтүстіктен оңтүстікке, 3000 км шығыстан батысқа дейін шөл зонасының ландшафттары алып жатыр. Бұл зона өзінің өте құрғақтығымен ерекшеленеді. Жылдық жауын-шашынның орташа мөлшері 100-200 мм, ал судың булануы 10-12 есе жоғары. Қыстың суық айының температурасы орташа -15°C . Жазғы температура $+40-45^{\circ}\text{C}$ -қа дейін жетеді. Солтүстік бөлігінде шілденің орташа температурасы $+25^{\circ}\text{C}$ -қа дейін барады. Жердің шаңын көтеріп, жапырақтың үстінгі қабатын кептіріп соғатын жел де осы зонаға тән. Шөл және шөлейт зонадағы вегетациялық кезең орта есеппен 220-240 күнді құрайды.

Шөлдер жер бедерінің ерекшелігімен ажыратылады. Қазақстанда сазды шөлдер, құмды шөлдердің арасында немесе солармен қатар тұрады. Ең ірі сазды шөлдер – Үстірт пен Бетпақдала. Шөл зонасы Орталық Қазақстанда Қазақтың ұсақ шоқысының едәуір бөлігін, Торғай үстіртінің оңтүстік-шығыс бөлігін, Бетпақдала шөлінің солтүстік бөлігін алып жатыр. Жер бедері көтеріңкі жазықты және ежелгі аңғарлы аралдық аласа таулар мен ұсақ шоқылық массивтерінің кезектесіп отыруымен сипатталады.

Шөл зонасы әртүрлі биоклиматтық жағдайларына байланысты (солтүстіктен оңтүстікке қарай) екі зонашаға бөлінеді: далаланған (110,3 мың км²) және типтік (47,8мың км²) шөл. Далаланған шөлді зонашасының қою шөлді-далалық топырақ зональды болып келеді. Табиғи өсімдік жамылғысы солтүстікте жарма-жусанды-соранды болып сипатталады. Таулы шоқылы және аңғарлы ландшафттылар басым. Шөл зонасында жазықты өзенаралық ландшафттылар басым. Олар зонаның 48,7% алып жатыр, аумақтың шамамен 12% ұсақ шоқылар,

ал 0,6%–на аласа таулы ландшафттылар тән. 38,7% – сорлы аңғарлы–қазаншұңқырлы ойпаңдар алып жатыр. Үстірт массивтері құмдардан жасалған ежелгі аллювиальды жазықтардың төмен түскен бөліктеріне езіліп кетеді. Аккумулятивті ежелгі аллювиальды жазықтар мен денудациялық үстірттердің абсолюттік биіктіктері 100-300 м-ге дейін ауытқиды [5].

Шығыс Бетпақдала провинциясы Қазақтың ұсақ шоқысының оңтүстік шетін алып жатыр. Провинцияның жер бедері біркелкі емес. Мұнда аласа таулар да, (Болаттау, Қарабас, Мұңлы) көлемді, толқынды, жазықтармен кездесіп отыратын ұсақ шоқылы массивтер де бар. Аласа таулар мен жеке шоқылардың абсолюттік биіктіктері - 450-600 м. Өзен торлары аз, яғни сумен әлсіз қамтамасыз етілген. Топырақ жамылғысының негізгі түрін солтүстікте – қоңыр, (далаланған шөл), ал оңтүстікте – сұр-қоңыр (типтік шөл) топырақ құрайды [6].

Сонымен, Орталық Қазақстанның ландшафттылық құрылысы алуан түрлілігімен ерекшеленеді. Бір жағынан ол зональды, биоклиматтық дифференциациясы, дала, шөлейт, шөл табиғат зоналарының солтүстіктен оңтүстікке қарай ауысып отыруымен айқындалған. Ал, екінші жағынан, күрделі ландшафттылық құрылым, геологиялық-геоморфологиялық жағдайларының жиі өзгеріп отыруына байланысты. Бұл блокті үгілмелі неотектониканың әсерінен қалыптасқан Қазақ ұсақ шоқысына тән ерекшелік болып табылады. Барлық ішкі зональдылық дифференциациясы неотектогенездің нәтижесі.

Орталық Қазақстанның физикалық-географиялық провинциялары II-реттегі морфоқұрлымдарға, физикалық-географиялық аудандар – III-IV-реттегі морфоқұрлымдарға сәйкес келеді. Орталық Қазақстанның қазіргі ландшафттылық құрылымы аймақтың морфоқұрылымдық жоспарында оның дифференциациясының барлық сатыларының «айнасы» ретінде қарастырылуы мүмкін.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Джаналиева К.М., Антропогенное ландшафтоведение: -Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 164 с.

2. Исаченко А.Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование. М.: Высшая школа, 1991
3. Молдағұлов Н. Ландшафттану негіздері және Қазақстанның ландшафт географиясы. – Алматы, Рауан, 1994. – 128 б.
4. Николаев В.А. Ландшафты азиатских степей. - М., 1999.
5. Николаев В.А. Ландшафтоведение / В.А. Николаев. – М.: Изд-во МГУ, 2000.
6. Куракова Л. И. Антропогенные ландшафты. М. 1983.
7. www.gas-kvas.com
8. www.nlo-mir.ru

МЕДИЦИНА

Здравна организация

* 296858 *

Утепбергенова Ж.М.

*МВА, НАО «Казахский национальный университет им. аль-Фараби»,
Казахстан, Алматы, 050 040, проспект Аль-Фараби 71*

ОЦЕНКА ПОТЕНЦИАЛА ФАКУЛЬТЕТА МЕДИЦИНЫ И ЗДРАВООХРАНЕНИЯ МНОГОПРОФИЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА

Введение. Медицинское образование сегодня должно быть отзывчивым к изменениям в современных условиях, гибко реагировать на потребности общества (работодатели и население) и наращивать потенциал менеджмента организаций образования [1,2]. Рынок образовательных услуг по медицинским специальностям в Казахстане в последние годы активно растет, и сегодня уже более 10 университетов/ факультетов при многопрофильных университетах реализуют образовательные программы по подготовке специалистов здравоохранения. Создавая конкурентную среду, университет определяет своими стратегическими вызовами – стать признанными на страновом и международном рынке образовательных услуг, воспитать пул высококвалифицированных кадров.

Ориентируясь на опыт ведущих зарубежных университетов, образовательные организации РК находятся в поиске направлений, способствующие им двигаться в рамках традиционных подходов к обучению, активному развитию рынка инноваций, соответствующих глобальным изменениям, происходящих в концепциях образования в мировом сообществе [3].

Высококонкурентная среда в медицинском образовании, в которой лидерства не добиться без учета множества специфических только для нее факторов, определяет сегодня необходимость выстроить систему подготовки с учетом признанных технологий менеджмента [4]. Факультет медицины и здравоохранения (далее – Факультет) НАО «Казахский национальный медицинский университет им аль-Фараби» (далее – КазНУ), ставит сегодня перед собой цель стать одним из ведущих поставщиков услуг, и быть ориентированным на формирование устойчивой системы управления [5]. Являясь подразделением многопрофильного университета, Факультет ориентирован оптимизировать систему управления путем трансформации бытующей модели с учетом специфики медицинского образования.

Материалы и методы исследования. Цель исследования - изучение мнения сотрудников по совершенствованию менеджмента Факультета, осуществляющего подготовку специалистов здравоохранения, и выработать пути для его эффективного развития в условиях цифровизации.

Материалами исследования послужили результаты опроса сотрудников Факультета. К опросу были привлечены топ-менеджеры, административный персонал и научно-педагогический состав, со стажем работы в системе медицинского образования не менее 5 лет и на Факультете – не менее 3 лет. Выборка (n) составила 67 респондентов, при уровне доверительности равном 95 %, и $\Delta = \pm 5$ %.

Результаты исследования

Потенциал университета на рынке образовательных услуг

Одной из характеристик эффективного функционирования любого университета является его конкурентоспособность, определяемая занимаемой долей на рынке образовательных услуг и тенденциями ее изменения. Потенциал Факультета на рынке образовательных услуг в стране его сотрудниками оценивается высоко (82,61%), отмечая, что профессионализм преподавателей и ученых позволяют им сегодня конкурировать среди всех организаций

образования. При этом, респонденты отмечают, что исторически Факультет создан значительно недавно (в 2015 году) и не имеет еще выпускников, что не позволяет им должным уровнем еще позиционировать на рынке образовательных услуг. Однако, Факультет котируется среди абитуриентов, и входит в перечень университетов, которые выбираются в качестве потенциальной организации для получения высшего медицинского образования (в РК 7 медицинских университетов, 3 медицинские школы при многопрофильных университетах).

Миссией университета, и Факультета как его структурного подразделения, определено вхождение в рейтинг университетов мирового уровня, и предопределяет сегодня приведение содержания образовательных программ и технологий уровню ведущих университетов. Вхождение КазНУ в рейтинг ведущих университетов мира (175 место) значительно повлияло на трансформацию образовательного процесса в соответствии с международными стандартами (73,91%) [6]. По мнению 2/3 опрошенных, абитуриенты часто выбирают Факультет в качестве потенциального университета для получения высшего образования по медицинским специальностям. Более 70% образовательных программ и технологий КазНУ и Факультета соответствуют мировым стандартам, позволяя реализовывать на своей базе подготовку кадров, отвечающих реалиям практики, что отмечается 2/3 опрошенными, и указывают, что это расширяет ареол для привлечения не только резидентов РК, но и иностранных студентов.

Основными инициативами для поднятия рейтинга на страновом и международном уровне, респондентами отмечается: практико-ориентированность образовательного процесса путем открытия собственной клиники и увеличение часов на овладение практических навыков (44,93%); развитие научного потенциала путем привлечения грантового финансирования, оснащения исследовательских баз/ лабораторий (55,07%); повышение

потенциала научно-педагогического персонала, в том числе в ведущих университетах и их клиниках (43,48%).

Интеллектуальный потенциал

В условиях проведения преобразований в медицинском образовании, ключевое место отводится развитию интеллектуального потенциала, обуславливающего конкурентоспособность университета. Интеллектуальный потенциал Факультета характеризуется в первую очередь квалификацией научно-педагогического персонала, которая оценивается респондентами в среднем на $4,56 \pm 0,52$ балла, указывая при этом на отсутствие у некоторых специалистов достаточного опыта работы в практическом здравоохранении и/или педагогических компетенций. В основе конкурентных преимуществ Факультета лежат взаимоотношения с заинтересованными сторонами, обеспечивающие доступ к лучшим ресурсам. Качество связей (учебных и научных) Факультета респондентами оценивается на $4,29 \pm 0,98$ балла, указывая, что сегодня по образовательным программам медицинских специальностей обучаются более 1000 студентов из 22 стран, партнерами подразделения являются более 30 ведущих мировых университетов и медицинских школ.

Уровень учебных и методических разработок Факультета, которые определяют качественную составляющую образовательного процесса, респондентами оценивается на $4,47 \pm 0,83$ балла, отмечая необходимость в дополнительном дооснащении (образовательные технологии, научные базы, информационные технологии и др.). Аналогичная ситуация отмечается и в отношении структурных интеллектуальных активов (информационные ресурсы, ноу-хау и др.) ($4,3 \pm 0,43$ балла) и интеллектуальной собственности ($4,35 \pm 0,78$ балла), ссылаясь на то, что Факультет находится на пути поиска своей ниши в образовательной и научной сфере на национальном уровне и в мировом сообществе.

Опрошенные указывают, что высокая активность сотрудников в образовательной и научной деятельности служат основой для расширения

интеллектуальных активов Факультета (сегодня реализуется более 15 научных проектов международного и национального уровня, 4 проекта Erasmus+ и др.). Приоритетным мероприятием на данном этапе развития Факультета является повышение потенциала научно-педагогического персонала (42,03%) через академическую мобильность в ведущих зарубежных университетах, расширение научных баз с соответствующим оснащением, субсидирование научных исследований и публикации результатов и др.

Автономность

Формирование национальной системы конкурентоспособного многоуровневого образования, интегрированного в мировое пространство, невозможно без гибкости и содержательной открытости университета, его автономии. КазНУ стал автономным с 2019 года путем реорганизации в некоммерческое акционерное общество со 100% участием государства в уставном капитале [7].

Для совершенствования менеджмента образовательной системы, на страновом уровне внедряются корпоративные принципы управления организаций образования. В КазНУ созданы и функционируют Совет директоров и Совет внутреннего аудита (46,38%), внедрены инструменты корпоративного менеджмента (27,54%) а, к примеру, прозрачность процедур отбора топ-менеджеров и мониторинга их деятельности (через определение критериев оценки и внедрение методики определения KPI) (60,87%), привлекаются зарубежные специалисты в топ-менеджмент университета и др.

Автономность университета не предполагает только проведение институциональных реформ, но и указывает на необходимость определения видения для развития университета и его позиционирования на рынке образовательных услуг в мировом сообществе через внедрение принципов стратегического менеджмента (46,38%), а также устойчивой академической политики (72,46%), в основе которой определяется «свобода преподавания,

свобода обучения, свобода научных изысканий». По мнению респондентов, сегодня рационально перейти от государственной аттестации к общественно-профессиональной (59,42%); внедрить внутривузовскую систему обеспечения качества в соответствии с рекомендациями и стандартами ESG и др. (36,23%), что позволит создать систему автономии, соответствующую уровню ведущих зарубежных университетов.

В условиях многопрофильности университета, принципы автономии должны распространяться и на его структурные подразделения. Сегодня Факультет самостоятельно (в рамках требований университета) определяет академическую политику (75,36%), в частности через разработку образовательных программ, определение образовательных технологий и др., однако респонденты указывают на необходимость придерживаться государственной политики при построении академической деятельности. Автономность Факультета респондентами отмечается только в отношении определения направлений стратегического развития (63,77%) и политики отбора и найма кадров (60,87%), и проведения аттестации (57,97%).

При управлении и планировании финансовыми ресурсами (определение стоимости обучения, распределения финансовых средств и др.) отмечается лишь частичное участие Факультета, указывая, что данный функционал к тому же не является и прерогативой университета, регламентируется в ряде случаев уполномоченными органами.

Высокий уровень автономности отмечается респондентами в процессе определения направлений стратегического развития, позволяющего учитывать глобальные вызовы и «рыночную» потребность в подготовке кадров отрасли. Аналогичная ситуация наблюдается и в отношении политики отбора и найма руководящего состава (топ-менеджмента), профессорско-преподавательского состава и научных сотрудников и построении системы аттестации сотрудников Факультета.

Отмечается спорная ситуация - несмотря на внедрение принципа автономии, в университете (Факультете в частности) отмечается высокое влияние государства на образовательный процесс и систему управления (62,32%). Академическая свобода, в какой форме она реализуется сегодня на национальном уровне, не призвана выстраивать образовательные программы в соответствии со своим видением, и предопределяет рациональным расширить полномочия Факультета в управлении университетом (наличие своих политик и процедур с учетом специфики медицинского образования, бизнес-процессов и др.); укрепить институциональную базу и инфраструктуру Факультета (открытие собственной клинической базы) и рационализировать баланс между правовым регулированием и академической свободой.

Подходы к управлению университета

На развитие современного университета влияет выбранный подход для управления университетом, способствующий повышению конкурентоспособности его на рынке образовательных услуг. Процессы принятия решения на Факультете соответствует принципу «коллегиальный подход, совместное принятие решений», характерного для организации со статусом «некоммерческое акционерное общество» (отметило 91,3% опрошенных). При этом опрошенными выделено, что по некоторым процессам принятие решений осуществляется по принципу «одним голосом» или «сверху-вниз» (авторитарный подход на локальном уровне).

Как выделяют респонденты, на Факультете на всех уровнях разрабатываются и внедряются процессы управления на всех уровнях, при этом с отмечаемой формализацией некоторых на этапе их реализации. Автоматизация процессов управления, несмотря на приверженность организации к цифровизации всех процессов, требует сегодня дополнительной доработки. Существующая информационная система, регламентирующая образовательный процесс (система «Универ»), способствует организации учебного процесса в ее традиционном и онлайн формате, но все же нуждается в создании единой

цифровой архитектуры для оптимизации всех процедур (Moodle, MOOC, SCIENCE и другие).

Ориентированность на рынок (потребность практического здравоохранения) отмечает $\frac{1}{2}$ опрошенных, ссылаясь, что зачастую при организации образовательной деятельности необходимо ориентироваться на положения и нормативные документы уполномоченного органа в области здравоохранения, не всегда коррелирующие с позициями университет в отношении построения системы управления. Рациональными механизмами, способствующих повышению эффективности системы принятия управленческих решений, на Факультете выделяется расширение коллегиальности на всех этапах управления (привлечение к принятию решения не только топ-менеджеров, но и научно-педагогический персонал, обучающихся и профессиональное сообщество) (71,01%); гибкость в управлении (вытеснение «бюрократических заморочек» и своевременное реагирование на потребности рынка) (10,14%); и системность управленческих процессов (структуризация и последовательность процедур) (17,39%).

Потребители услуг

На позиционирование Факультета влияет и качество подготовки. По мнению $\frac{2}{3}$ респондентов, умения и навыки обучающихся, с которыми они приходят на практику, в полной мере соответствуют потребностям системы здравоохранения, учитывая, что Факультет при разработке учебно-методической документации ориентируется на отрасль (стандартизированные документы, профессиональные стандарты и др.). Опрошенные ссылаются на низкую самостоятельность при разработки образовательных программ, указывая на законодательное закрепление этой компетенции за уполномоченным органом в области образования, не позволяя в должной степени учитывать «специфику» подготовки [8]. Причинно-следственным фактором выделяется и отсутствие у Факультета собственной полноценной университетской клиники, указывая, что сегодня университет имеет только две небольшие клинические базы (Клинико-

диагностический центр, Городская больница №1 г. Алматы) и договора со сторонними клиниками, являющиеся относительным препятствием к практико-ориентированности образовательного процесса. Аналогичная ситуация отмечается и в отношении прямых потребителей услуг – обучающихся и общественности.

С целью повышения качества образовательных услуг, респондентами указывается необходимость проведения следующих инициатив: приведение в соответствие содержания образовательных программ требованиям работодателей и профессиональных сообществ; практико-ориентированность образовательного процесса; построение образовательного процесса по циклу «обучающийся – университет – работодатель – общество».

Ресурсная обеспеченность университета

Ресурсная поддержка призвана обеспечивать необходимые условия для реализации инноваций образовательной деятельности, повышать эффективности процесса подготовки и научных исследования, создавать новые и совершенствовать действующие подходы и методы обучения.

Информационное обеспечение выделено важнейшей составляющей инновационной образовательной деятельности университета. По мнению 52,17% опрошенных, функционирующая информационная образовательная система на Факультете, соответствует вызовам процесса подготовки, и 36,23% указывает на необходимость ее модернизации и дополнительной автоматизации ряда бизнес-процессов некоторого функционала. Однако, существующая система не учитывает специфику подготовки по медицинским специальностям и не ориентирована на поддержку индивидуально-ориентированной подготовки (резидентура). Рациональным выделена трансформация системы по принципу «образовательный маршрут – рынок труда – вакансии», позволяющая автоматизировать все бизнес-процессы.

Ориентируясь на опыт ведущих университетов, Факультет заинтересован в создании мультимедийной образовательной среды, которая позволит достичь

максимальную эффективность в усвоении учебного материала (мультимедийные лекционные аудитории; аудитории для специализированных лекционных, практических и других видов занятий). Существующий уровень оснащения позволяет предоставлять соответствующие образовательные услуги, однако те траектории, которые для себя определяет сегодня университет, требует инвестирования и дооснащения (36,23%).

Учитывая, что качество образования также зависит от учебно-методического обеспечения, выделяемое в качестве одного из требований институциональной и специализированной аккредитации университетов РК, Факультет создает соответствующий потребностям библиотечный и учебно-информационный фонд [8]. 2/3 опрошенных отметили, что существующий библиотечный фонд позволяет осуществлять подготовку согласно требованиям учебного процесса, однако по ряду специальностей отмечается нехватка в современной литературе. Рациональным сегодня выделено создание электронных библиотечных фондов с открытым доступом к достоверной и актуальной литературе по профилям для обучающихся и научно-педагогического персонала Факультета.

Учитывая, что КазНУ ставит перед собой цель стать исследовательским университетом мирового уровня, перед университетом стоит важная задача по созданию оптимального ресурсного потенциала для развития научной деятельности. Специалисты Факультета считают, что их научные школы не имеют должного признания в научной среде, несмотря, что реализует проекты на национальном и международном уровне. Вызовы, которые ставит перед собой университет (Факультет), выделяют необходимость оснащения инфраструктуры специализированными лабораториями, исследовательскими базами и др., а также расширить конфигурацию научного оборудования для исследований по другим направлениям (30,43%).

Система качества деятельности

Система менеджмента качества (далее – СМК) образовательной деятельности Факультета ориентирована на построение системы управления процессом подготовки, непрерывно «следующей за требованиями и ожиданиями потребителей услуг» и способствует улучшению деятельности. Респонденты (85,22%) отмечают, что не все процедуры образовательной деятельности выстроены согласно принципам СМК, ссылаясь на необходимость структуризации и стандартизации всех бизнес-процессов. В университете выстроена система «внутренних» взаимоотношений между подразделениями и участниками, а также между Факультетом и университетом, при этом, как отмечают опрошенные зачастую стандарты существуют «на бумаге» и не используются в деятельности, и временные ограничения ряда мероприятий (запросы уполномоченного органа, руководства университета и др.) не позволяют четко следовать всем этап процессам.

Индикативным показателем качества образовательной деятельности является рациональная система оценки знаний и навыков обучающихся.

Существующая система оценки, несмотря на ориентир образовательной системы на международные стандарты, не позволяет в полной мере оценить соответствие компетенций выпускников потребностям практического здравоохранения, выделяя необходимость в пересмотре инновационных инструментов оценки.

Респондентами отмечается и не соблюдение в полной степени принципов СМК при принятии решения Факультетом по основным направлениям деятельности, являясь фактором риска снижения эффективности управления образовательным процессом.

По вспомогательным процессам, основной деятельности Факультета («система закупок» и «финансовое управление») наблюдается другая картина. Принятие решений в процесс закупок ограничивает функционал Факультета, отмечая низкий уровень участия в процесс планирования закупок (потребность не соответствует реальному оснащению) и необходимости «прямого» отбора

оборудования (в соответствии с законодательством привилегия отдается наименьшей цене, не всегда соответствующей заявляемому качеству). Аналогичная ситуация отмечается и в отношении СМК бизнес-процессов финансового управления, существующие бюрократические «заморочки» и низкий уровень участия сотрудников университета в принятии решения влияет на планирование и распределение финансовых ресурсов.

Основными инициативами для совершенствования СМК деятельности Факультета можно выделить обучение процедурам менеджмента всех сотрудников организации (особенно топ-менеджеров и административный персонал) (18,84%); пересмотр процедур СМК «снизу-вверх» всех процессов, начиная от исполнителей основных процессов до топ-менеджмента образовательной деятельности («реальность» процессов) (23,19%); внедрение системы независимых аудитов (внутренние) и мониторинга (внешние) (30,43%).

Выводы:

Историческая обусловленность создания Факультета (на базе многопрофильного университета с позицией в рейтинге ведущих университетов мира) позволяет ему позиционировать на высоких позициях рынка образовательных услуг в стране.

Несмотря на отмечаемый высокий уровень интеллектуального потенциала специалистов Факультета, выделена необходимость в формировании оптимальных условий для повышения конкурентоспособности на рынке образовательных услуг через повышение квалификации научно-педагогического состава и менеджеров подразделения, и ресурсной обеспеченности образовательной и научной деятельности.

Несмотря на то, что в стране предпринимаются попытки по созданию условий для внедрения принципов автономии в образовательный процесс, Факультет не имеет должно самостоятельности в реализации своих инициатив, что в значительной мере создает не только «бюрократические» препятствия к

достижению миссии, но и снижает темпы развития и расширение границ для вхождения в мировое образовательное сообщество

Коллегиальный подход, определяемый в качестве основополагающего принципа системы управления Факультетом, призван оптимизировать менеджмент образовательного процесса.

Для образовательных услуг Факультета рационально повысить практико-ориентированность системы подготовки специалистов здравоохранения. Для повышения качества обучения и расширения направлений исследовательской деятельности Факультета рационально приобрести современное оборудование и другие ресурсы.

Несмотря на то, что на Факультете система качества образовательной деятельности (основные процессы, процессы менеджмента качества и обеспечивающие процессы) выстраивается в соответствии с принципами СМК, отмечается формальное отношение к ряду процессов в силу особенностей сферы деятельности.

Использованные литературные источники:

1. Сатымбкова К.Б., Кыдырова Ж.Ш. и др. Анализ современной системы образования Казахстана в контексте глобальной интеграции/ Ж. Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 4. Ссылка: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=14126>

2. Аналитический отчет по реализации принципов Болонского процесса в Республике Казахстан, 2019 год. – Нур-Султан: Центр Болонского процесса и академической мобильности МОН РК, 2019. – 40 с

3. Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 октября 2021 года №726. «Об утверждении национального проекта «Качественное образование «Образованная нация»»;

4. Досмагамбетова Р.С., Риклефс И.М. и др. Особенности медицинского образования в Казахстане/ Ж. Медицинское образование и профессиональное развитие. №4(18) – 2014. – с 75-85;

5. План развития НАО «Казахский национальный университет имени аль-Фараби» на 2022-2026 годы. Ссылка:

<https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder17718/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B5%D0%BA%D1%82%20%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D1%8B%20%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B8%D1%8F%20%D0%9A%D0%B0%D0%B7%D0%9D%D0%A3.pdf>

6. QS World University Rankings, 2020. Ссылка:

<https://www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/2020>

;

7. Постановление Правительства РК от 11 октября 2019 года «О некоторых вопросах высших учебных заведений Министерства образования и науки Республики Казахстан»;

8. Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 года №319-III ЗРК «Об образовании»

Клинична медицина

* 297216 *

¹Росіхін В.В., ¹Бухмін О.В., ¹Кривошей Г.В., ²Росіхіна С.В.,
³Бухмін О.О.

¹Харківський національний медичний університет

²Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна

³Комп'ютерна академія «ШАГ» (м. Харків)

ПРОСТАТОТРОПНА ФІТОТЕРАПІЯ ТА ФАКТОРИ РИЗИКУ ЗАХВОРЮВАНЬ ПЕРЕДМІХУРОВОЇ ЗАЛОЗИ

Збільшення передміхурової залози відбувається внаслідок її запалення та набряку при простатиті або розростання тканин при доброякісній гіперплазії – аденомі простати (ДГПЗ). Якщо простатит може бути викликаний інфекцією, то аденома в більшості випадків - ідіопатичне захворювання, тобто що не має певної причини.

На відміну від простатиту (спостерігається у всіх вікових групах) ДГПЗ вражає переважно чоловіків віком понад 40 років, причому захворюваність різко збільшується з віком. Деякі зарубіжні дослідники припускають, що аденома обумовлена природними гормональними змінами, що відбуваються в чоловічому організмі під час старіння. З віком гормональне дзеркало кардинально змінюється — особливо це стосується вмісту та співвідношенню тестостерону, естрогену та дигідротестостерону. Передбачається, що порушення співвідношення цих гормонів запускає механізм гіперплазії клітин залози.

Фактори ризику гіперплазії передміхурової залози: • Літній вік; • Наявність цукрового діабету; • Обтяжений сімейний анамнез; • Надмірна вага та ожиріння; • Коронарна хвороба серця; • Східноазіатське походження.

У середньому, до 60-річного ювілею 50% чоловіків страждають на доброякісну гіперплазію передміхурової залози того чи іншого ступеня. До віку 85 років збільшення простати спостерігається майже 90% чоловіків.

Успіх лікування потребує безперервності та комплексного підходу. Лікування простатиту та ДГПЗ має доповнюватися правильним раціоном.

Рекомендовані продукти при простатиті та аденомі: • Джерела клітковини: цільнозернові продукти, бобові, темно-листова зелень; • Джерела антиоксидантів: яскраві овочі та фрукти всіх кольорів веселки («rainbow plate»);

- Джерела цинку: м'ясо птиці, яйця, морепродукти, горіхи та гарбузове насіння;

- Фітоестрогени: соєві продукти, боби, турецький горох, люцерна; •

Омега-3 кислоти: лосось, горіхи та насіння (чіа, коноплі)

Крім класичних лікарських засобів, які покращують сечовипускання та зменшують обсяг передміхурової залози – фінастерид (Простан, Аденостерид) тамсулозин (Омнік) або силодозін (Урорек) – при дизуричних явищах можна використовувати натуральні засоби, що доповнюють та підсилюють ефект лікування.

Натуральні простатотрапні засоби

Африканська слива (*Prunus africana*, *Pygeum*, *African plum*)

Екстракт кори африканської сливи містить широкий спектр жирних кислот, а також бета-ситостерол - речовину з протизапальною та антиоксидантною дією на сечостатевої тракт. Декілька незалежних досліджень підтвердили, що вживання 100-200 мг екстракту щодня дозволяють значно зменшити простату при ДГПЗ.

Сереноа, або карликова пальма (*Serenoa repens*, *Saw palmetto*)

Екстракт карликової пальми давно використовується при лікуванні аденоми. Він входить до складу таких відомих урологічних препаратів, як Простамол Уно, Правенор та Правенор Форте. Обмежені дослідження підтверджують: екстракт сереноа зменшує дизуричні симптоми при доброякісній гіперплазії простати, втручаючись у біосинтез тестостерону.

Деякі вчені отримали протилежні результати: сереноа впливає на випорожнення сечового міхура трохи більше, ніж плацебо. Думки урологів із цього приводу розходяться.

Для відома: на відміну від пострадянських країн, де Простамол та подібні засоби визнають лікарськими препаратами, у США екстракт сереноа – це харчова добавка.

Псевдостелярія, або псевдозірковина (*Radix Pseudostellariae*, *Zi-Shen*, *ZSP*)

Лікарська рослина псевдостелярію, точніше корінь псевдо(хибно) зірковини - це компонент давньокитайського засобу Zi-Shen (ZSP). Його формула застосовується в Китаї з XIII століття, причому нещодавні дослідження підтверджують ефективність «зі-шень» при аденомі. Унікальний засіб, що містить понад 100 біологічно активних речовин, має популярність у США і сьогодні активно вивчається місцевими вченими.

Екстракт квіткового пилку Цернілтон (Cernilton)

Американська харчова добавка Цернілтон є витяжкою з квіткового пилку, оброблену ензимами за особливою запатентованою технологією. Проведені наприкінці 1990-х і на початку 2000-х років обмежені дослідження передбачають ефективність Cernilton у лікуванні хронічного простатиту та аденоми. Зокрема, прийом екстракту сприяє повнішому випорожненню сечового міхура і зменшує частоту позивів ночами. Незважаючи на всесвітню популярність, Цернілтон ніколи не перевірявся у великомасштабних клінічних випробуваннях, а тому залишається у скромному статусі харчової домішки.

Олія пальми бабасу (*Orbignya speciosa, babassu*)

Пальма бабасу - бразильська рослина, яка протягом століть застосовується племенами аборигенів для лікування простатиту та інших урологічних захворювань. Олія з горіхів бабасу зменшує продукцію тестостерону, а інші частини горіха містять речовини з протизапальними та антиоксидантними властивостями.

Кропива дводомна (*Urtica dioica, Stinging nettle extract*)

Екстракт листя кропиви містить антиоксидантні та протизапальні субстанції, що діють синергічно у поєднанні з карликовою пальмою та африканською сливою. Американська доказова медицина вважає ефект кропиви при простатиті та аденомі недостатньо обґрунтованим, а тому рослину застосовують тільки в добавках.

Олія насіння гарбуза (*Cucurbita pepo, pumpkin seed*)

Насіння гарбуза відрізняється високим вмістом стеролів, у тому числі бета-ситостеролу - рослинного "аналогу холестерину". На думку вчених, ця речовина покращує сечовипускання, зменшує обсяг залишкової сечі при доброякісній гіперплазії передміхурової залози (ДГПЗ). У літературі зустрічаються рекомендації вживати при симптомах ДГПЗ по 10 г очищеного

насіння гарбуза щодня. Олію гарбуза випускають у рідкому вигляді, капсулах, свічках.

Лікопін, або лікопен (Lycopene)

Лікопін - це натуральний засіб при аденомі та простатиті, який отримують з багатьох фруктів та овочів. У 2012 році доктор Джованні Еспіноза з Університету Нью-Йорка повідомляв, що речовина уповільнює прогресування ДГПЗ та допомагає зменшити простату. Томати - це найбагатше джерело лікопіну, доступне більшості чоловіків. Але як альтернативні джерела можна розглядати папайю, кавун, гуаву, моркву, абрикоси.

Добавки харчові з цинком

Дефіцит цинку збільшує ризик виникнення аденоми, тому урологи радять приймати сульфат цинку (Цинктерал) або харчові добавки із цим «чоловічим» мікроелементом. Є обмежені наукові докази, що щоденний прийом цинку спричинює зменшення обсягу передміхурової залози при хронічному простатиті та ДГПЗ. Цинк можна знайти в курці, морепродуктах, а також у різних насіннях та горіхах.

Екстракт зеленого чаю (*Camellia sinensis*)

Зелений чай відрізняється від чорного високим вмістом антиоксидантів - катехінів, які стимулюють імунну систему і теоретично пригнічують запальний процес. Більше того, дослідження показують, що катехіни уповільнюють розвиток раку простати *in vitro*. Однак чоловікам похилого віку важливо пам'ятати про кофеїн, який міститься у зеленому чаї. Через сечогінні властивості кофеїн посилює симптоми доброякісної гіперплазії передміхурової залози у деяких хворих.

Харчові добавки – це добре, але в комплексному лікуванні хронічного простатиту та ДГПЗ неоціненну роль відіграють ваші звички, правильний спосіб життя та харчування.

При збільшенні передміхурової залози показано:

- Відмовитись від вживання спиртного, включаючи пиво та слабоалкогольні напої.
- Відвідувати туалет перед виходом з дому та відходом до сну, щоб уникнути незручних моментів у громадському місці та скоротити кількість нічних пробуджень.

Ретельно випорожнювати сечовий міхур, щоб зменшити підтікання після туалету.

- Застосовувати ніжний масаж уретри після сечовипускання, щоб зцідити залишки сечі.

- Пити рідину невеликими порціями протягом дня та не напиватися за 2 години до сну.

- При необхідності використовувати урологічні прокладки, які запобігають дискомфорту та неприємним наслідкам через вологу білизну.

Уникати сидячого способу життя і рухатися якнайбільше.

- Уникати стресів, які посилюють сечовиділення.

- Вживати не менше 2 літрів рідини на добу.

Пацієнти із простатитом та доброякісною гіперплазією передміхурової залози мають обмежити алкоголь, нікотин, кофеїн, газовані напої, рафіновані вуглеводи та червоне м'ясо.

ПЕДАГОГИЧЕСКИ НАУКИ

Проблеми на обучението на специалисти

* 296930*

Ш.Д. Лукбекова, «Биология» мамандығы магистранты,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗ БЕТІНШЕ БІЛІМ АЛУЫНЫҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ МӘНІ

Мұғалімнің кәсіби қызметін жүзеге асыру қолданыстағы көптүрлілік арасынан қажетті әдісті, педагогикалық технологияны, оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдарды, оқыту құралдарын өзбетінше таңдай алуымен және қолдануымен тікелей байланысты. Ол үшін мұғалім ұсынылған педагогикалық технологияның теориялық негізін, оқу курсының мазмұнын, оның логикасы мен пәндік ұғымдар қалыптастырудың әдістерін, т.б. өзбетінше талдай алуы керек. Білім беру жұмысымен бірге қазіргі заманғы мұғалім оқыту процесіне өзгерістер енгізу үшін тәжірибелік-эксперимент жұмысын ұйымдастырып, оны жүргізе алуы тиіс. Қазіргі заманғы мұғалім білім мен мәдениеттің жоғары деңгейін көрсетіп қана қоймай, өз бетінше өз білімін үнемі толықтырып, жетілдіріп отыруы, дербес шығармашылық, зерттеушілік және инновациялық қызметті жүзеге асыра алуы керек. Осылайша, дербестік қазіргі заманғы мұғалімнің негізгі кәсіби қасиеттерінің біріне айналуға.

Жас мұғалімдердің жұмысын бақылау, білім беру мекемелерінің басшыларымен жүргізілген әңгіме, сауалнамалар жас мамандардың жаңа жағдайларда жұмыс жасауға дайындығының жеткіліксіздігін байқатады. Бұл жеткіліксіздікті мұғалімдердің өзі кәсіби маманның негізгі қасиеті ретіндегі дербестіктің толық қалыптаспауымен байланыстырады [2].

ЖОО арналған мемлекеттік білім беру стандарты студенттерде болашақ мұғалімге еңбек нарығында бәсекеге қабілетті және кәсіби қызметте табысты болуға мүмкіндік беретін білім, білік, дағдының жиынтығын және жеке тұлғалық қабілеттер қалыптастыруға бағытталған. Білім беру парадигмасының өзгеруі студенттерді оқытудың педагогикалық технологияларының өзгеруін қажет етеді.

Жоғарыда айтылғандар болашақ мұғалімдерді даярлау процесінде жалпымәдени, кәсіби, арнаулы құзыреттіліктермен бірге өзбетінше білім алуды жетілдіру қажеттігін көрсетеді. Бұл студенттердің білім алуын өзбетінше жұмыс арқылы тиімді ұйымдастырғанда мүмкін болады.

Студенттердің өзбетінше білім алуының мәні, өзбетінше жұмысты жіктеу, өзбетінше жұмысын ұйымдастыру Е.Л. Белкин, В.П. Беспалько, М.Г. Гарунов, Б.П. Есипов, И .Я. Лернер, П.И. Пидкасистый, В.П. Стрезикозин және басқа ғалымдардың еңбегінде жан-жақты қарастырылған.

Өзбетінше білім алуды ұйымдастыру білімді бақылаумен тығыз байланысты болғандықтан, бұл мәселеге Ю.К. Бабанский, Е.Л. Белкин, В.П. Беспалько, Т.А. Ильина, И.Я. Лернер, А.С. Лында, Н.Ф. Талызина және басқа ғалымдардың еңбектері арналған. Олар бақылаудың мәні, рөлі, қызметі, әдістері, формалары, қойылатын талаптарды талдаған.

Отандық ғалымдар еліміздің жоғары білім беру жүйесі Болон үдерісіне енуіне байланысты кредиттік білім беру жағдайында студенттің өзіндік жұмысын ұйымдастырудың мәселелерін зерттеу жұмыстарына арқау еткен. Мысалы, Б.З.Андасова жоғарғы оқу орнында кредиттік жүйе бойынша оқытуда экономика мамандығы студенттерінің өздік жұмысын ұйымдастыруға, Д.Н.Асанова кредиттік оқыту жағдайында студенттердің өзіндік жұмысын жетілдіруге, Б.С.Имандосова мен Г.К.Нурпейсова студенттердің өзіндік жұмыстарын дамыту мен жаңа технологияларды қолдануға, Г.К.Орманова кредиттік оқыту жағдайында болашақ техника саласы мамандарының танымдық іс-әрекетін зерттеген [3].

Тұлғаның өз бетінше білім алу белсенділігі үздіксіз даму жағдайындағы кәсіби білім беру жүйесінің кәсіби маман даярлаудың қазіргі заманғы стандарттарына сай мазмұны, формалары мен оқыту әдістері болуы тиіс ең қажетті компоненті болып табылады. Сонымен бірге қазіргі заманғы үздіксіз ақпараттар ағыны жағдайында студенттердің сапалы білім алуының қажетті шарты болып есептеледі.

Өз бетінше білім алу дегеніміз белгілі бір жеке тұлғалық немесе қоғамдық маңызды білім мақсаттарын: таным процесін, жалпы мәдени және кәсіби қажеттіліктерді қанағаттандыру мен біліктілікті жоғарылатуға бағытталған, арнайы ұйымдастырылған жүйелі танымдық әрекет. Өз бетінше білім алу бұл ақыл-ой және дүниеге көзқарасты өзіндік тәрбиелеу жүйесі, онымен ерік-жігер және рухани өзін-өзі жетілдіру қатар жүреді. Өз бетінше білім алудың соңғы нәтижесі дүниеге көзқарас көкжиегін кеңейтетін өзіндік білім, білікке ие болу.

Өз бетінше білім алуға бірнеше принциптер тән: жалпыға ортақтық, үздіксіздік, мақсатқа бағытталғандық, интеграциялылық, жалпы және кәсіби мәдениеттің бірлігі, индивидуализация, өзара байланыс пен сабақтастық, қол жетімділік, ілгерілеу сипаты, компенсаторлық, төменгі сатыдан жоғары сатыға өтудегі перманенттілік, көпнұсқалылық.

Өз бетінше білім алу процесінің қалыптасуы бірнеше негізгі кезеңдерден тұрады:

- 1) атқарылатын жұмыс туралы жалпы түсініктің қалыптасуы;
- 2) нені тереңдетіп білгісі келетіндігі анықтау;
- 3) білім деңгейін көтеруге қажетті пәндерді оқудың реттілігін анықтау;
- 4) уақытты және жұмыс күшін аз шығындап, нәтижелі еңбек етуге мүмкіндік беретін тиімді оқыту әдісін таңдау;
- 5) оқудың жоспарын жасау;
- 6) ақпарат көздерімен жұмыс. Бұл кезең өз бетінше білім алудың негізі болып табылады [4].

Өз бетінше білім алу феномені туралы түсініктердің көп болуына қарамастан, ол көбінесе философиялық және педагогикалық тұрғыдан қарастырылады.

Өз бетінше білім алу феномені туралы түсініктердің көп болуына қарамастан, ол көбінесе философиялық және педагогикалық тұрғыдан қарастырылады. Өз бетінше білім алу ұғымының мазмұны даму және өзіндік дамудың мәнмәтінінде жатыр. Бұл іс-әрекет теориясы мен іс-әрекеттік тәсіл әдіснамасында (А. С. Белкин, А. Н. Ксенофонтова, А. Н. Леонтьев, С. Л. Рубинштейн, Г. И. Щукина, т.б), субъективтілік теориясы мен субъективтілік әдіснамасында (А. В. Брушлинский, Л.С. Выготский, Е. И. Исаев, В. П. Зинченко, С. Л. Рубинштейн, В. И. Слободчиков, т.б), тұлғаның өзіндік даму тұжырымдамасында (В. И. Андреев, т.б.), проблемалық оқыту теориясында (И.Я. Лернер, А.М. Матюшкин, М. И. Махмутов), жеке тұлғаға бағытталған оқыту тұжырымдамасында (Е. В. Бондаревская, В. В. Сериков, И. С. Якиманская), тұлғаның құндылықтық бағыттылығы теориясында (В. А. Ядов, А. Г. Здравомыслов, А. В. Кирьякова, т.б.) қарастырылады.

Өз бетінше білім алу терминінің екі мағынасы бар. Біріншіден, өз бетінше білім алу дегеніміз ол өздігінен оқу, өз бетімен үйрену дегенге келетін тар, практикалық мағынада, ал екіншіден бұл өзін өзі «жасау», өз тұлғасын саналы түрде қалыптастыру дегенге саятын кең, гуманистік мағынадағы түсінік ретінде беріледі. Бұл кең мағынада субъект тек нақты білім, ақпарат алып қана қоймайды, адамзат жасаған мәдениетті сіңіріп, соның арқасында шығармашылық және этикалық сапаларға ие болады [5].

Педагогикалық әдебиеттерде «өз бетінше білім алу» ұғымы екі тұрғыдан түсіндіріледі. Кейбір зерттеушілер өз бетінше білім алуды жаңа білім, білік және дағды игеруге, сонымен бірге өзін өзі дамыту мен жетілдіруге бағытталған процесс ретінде сипаттаса, екіншілері арнайы ұйымдастырылған өзіндік таным әрекеті деп түсіндіреді.

Өз бетінше білім алу ұғымына берілген көптеген анықтамалардың ішінен өз бетінше білім алудың қосымша ақпаратты өзбетімен іздестіру, білім игеру, даму сияқты маңызды белгілерін бөліп көрсетуге болады.

Өз бетінше білім алу педагогикалық ұғым ретінде «өз бетілік жұмыс» ұғымы негізінде дамыды. Өз бетінше білім алу мен өз бетілік жұмыстарға берілген анықтамалардың талдау олардың бір-бірімен өзара байланысты, тұлғаның күрделі әрекетінің түрлері екендігін көрсетеді. Бұл ұғымдардың бір-бірімен араласуы оларды жүзеге асырудың формасы, әдістері және құралдарын таңдауда шатасушылық туғызуы мүмкін. Біздің ойымызша өз бетілік жұмысты өз бетінше білім алудың құрамдас бөлігі ретінде қарастырған дұрыс. Себебі өз бетінше білім алу тек жоғары оқу орны қабырғасында жаңа білім алу, жаңа білім меңгеру және тереңдетуден тұратын өзіндік жұмыспен салыстырғанда, оқу орнын бітірген соң да жалғасатын, жас маманның білім алу жолы болып табылады.

Өзіндік жұмыс білім алушылардың қызығушылығы тұрғысынан өз бетінше білім алуға жалғаса алатын, тұлғаның белгілі бір білімдік мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған танымдық әрекеті [6].

Бүгінгі таңда студенттердің өз бетінше білім алуын ұйымдастыру жоғары білімнің негізіне айналууда. Студенттердің өз бетінше жұмысы дербес білім алуға дайындығын қалыптастырып, үздіксіз білімнің базасын құрап, кәсіби біліктілігін үнемі жоғарылатып отыруға мүмкіндік береді.

Болашақ мұғалім даярлаудағы негізгі білім беру бағдарламасы бітіруші түлектің кәсіби дайындығын қалыптастыруға, сонымен бірге үнемі кәсіби тұрғыдан өзін жетілдіруге тәрбелеуге бағытталуы тиіс. Бұл студенттердің өз бетілік жұмысын мақсатқа сай ұйымдастыру арқылы жүзеге асырылады.

Болашақ маманды кәсіби даярлау жүйесіндегі студенттердің өз бетінше білім алуының рөлі зор екені анық.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Иренов Г.Н. Потенциал политических знаний и активизация самостоятельной работы студентов /Г.Н. Иренов//НИР ПГУ, - Павлодар - 2007.- С. 160.
2. Каримов А.Н. Педагогикалық қызмет және педагогикалық шеберлік негіздері: оқу құралы. – Алматы: Қазақ Университеті, 2010. – 225б.
3. Сматова К.Б. Студенттердің өзіндік тапсырмалар жүйесін орындаудың педагогикалық-психологиялық ерекшеліктері// ҚазҰПУ Хабаршысы, «Педагогика ғылымдары» сериясы, №2(38), 2013,17-20 б
4. Тарасова Т.С. Самообразование взрослого человека: цель или средство// Материалы II Международной научной конференции «Инновационные педагогические технологии» — Казань: Бук, 2015. — 222-225 с.
5. Н.И. Баньковская. Исследование мотивационных характеристик самообразования студентов// Известия тульского государственного университета.-№2, 2010, стр282-293
6. Р.Б.Исмаилова Студенттермен жүргізілетін өзіндік жұмыстарды ұйымдастырудың ерекшеліктері//Бастауыш мектеп- №5,6-2012, Б.36-37.

* 297074 *

В.М.Алимова, **А.Ж.Берденкулова* Абай атындағы үш тілде оқытатын дарынды балаларға арналған мамандандырылған сыныптары бар мектептің биология пәні мұғалімі****Қорқыт Ата атындағы ҚУ аға оқытушысы, б.ғ.к.***ЗООЛОГИЯ ПӘНІНЕН ОҚУ-ДАЛАЛЫҚ ПРАКТИКАСЫН
ҰЙЫМДАСТЫРУДА ЖОБАЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ**

Биологиялық білім беру саласында зоология ғылымы қарқынды дамып келе жатқан пәндерінің бірі. Осы орайда, «Зоология» пәні бойынша өтілетін далалық практикасын жобалау технологиясымен ұйымдасытыру тиімді тәсілдердің бірі екенін атап өтуге болады.

Зоологиядан оқу-далалық практикасы ұйымдастырудың маңызды бір принципі - жүйелі принцип болып табылады. Ол негізінен зерттелген материалдарды топтастыруға және коллекциялар, тұлыптар, ылғал препараттар жасауға бағытталады. Оқу-далалық практика кезінде жиналған материалды өңдеу үшін алынған үлгілерді айыру және фиксациялау, жәндіктерді шаншу және анықтау, әр түрлі таксондық жануарларды сәйкестендіру, коллекцияларды құрастыру, жануарлардың эскизін немесе олардың құрылымының бөлшектерін жасау, әр түрдің систематикалық орнын анықтау жұмыстарын қамтылады. Сондай-ақ, білім алушылар жабайы табиғат бұрышын ұйымдастырады, онда аквариумдарда, террариумдарда немесе торларда орналастырылған, табиғи жағдайда объектілерге ұзақ немесе қысқа мерзімді тәжірибелер жасалады [4, 18 б].

Оқу-дала практикасын жүзеге асыруда жаңа технологиялардың бірі – жобалау технологиясы. Жобалау–«жоспарлау, дайындау» сияқты мағынаны білдіреді. Жобалау әдісі ең алдымен жалпы білім беретін мектептер мен жоғары оқу орындарындағы дәстүрлі оқытуға қарсы бағытталған бағдарлама ретінде қарастырылды.

Жобалау технологиясы – кредиттік оқу жүйесінің заманға сай оқытудың жаңа жүйесі. Яғни, жобалап оқыту технологиясының негізгі тірегі – өз бетімен белсенді істер атқаратын студенттің өзіндік ізденісіне, олардың өзін-өзі танытуына, танымдық-практикалық қабілеттерін жүзеге асыруына қажетті мүмкіндіктер.

Жобалау технологиясын қолданудағы негізгі мақсат – биолоия БББ бойынша оқитын студенттердің қызығушылық ынтасын дамыта отырып, өз бетімен жұмыстарын жүргізу арқылы білімдерін жетілдіру, ақпараттық бағдарлау біліктілігін қалыптастыру және ойлау қабілетін арттыру арқылы

студенттерді болашақта әр түрлі жағдаяттарда, әр түрлі қоғамдық орында өзін өзі көрсете білуге бейімдеу.

Жобалап оқытуда білім алушы білімді шынымен қажет деп қабылдауы үшін өзіне маңызды белгілі бір мәселені алдына қойып, шешуі керек. Осы тұрғыда сыртқы нәтижені көруге, түсінуге, қолдануға болады, ал ішкі нәтижеге тәжірибе жинау, білім мен дағдыларды, құзыреттер мен құндылықтарды біріктіру жатады [1, 63 б].

Жобалап оқыту барысында іс жүзінде зоологиядан оқу-далалық тәжірибеде студент білім алуға және білімді белсенді түрде пайдалануға мүмкіндік болатын жағдай туындайды.

Білім алушылардың зоология пәнінен оқу далалық тәжірибеде білік қалыптастыру үшін жобалап оқыту технологиясы жоғары әлеуетке ие, ол қойылған оқу міндеттерін шешудің ғылыми (танымдық) аспектісімен қатар әрқашан жеке эмоционалды- құндылықты және шығармашылық аспектілерді қамтиды [2].

Білім берудің жаңартылған мазмұнында жобалау тапсырмаларының қажеттілігі мен өзектілігі бірқатар зерттеулермен расталады. Атап айтсақ, И.С. Якиманскийдің жобалау дағдыларды сәтті қалыптастыру психикалық операцияларды (талдау және синтез, абстракция және нақтылау) игерумен байланысты екенін анықтады [3, 286].

Зоологи пәнінен оқу-далалық тәжірибені ұйымдастыруда биологиялық құзіреттілікті қалыптастыру үшін жобалау тапсырмалар негізінде біз келесі сипаттамаларға сәйкес жобалау тапсырмалары алгоритмін жасадық:

Білім алушылардың оқу-танымдық қызығушылығын қалыптастыру (білім алушылардың өздерімен себеп-салдарлық байланыстарды шығару; білім алушылардың мәселелері; білім алушылардың оқытушылармен қызықты фактілермен, ғылыми деректермен алмасуға ұмтылысы; білім алушылардың жасаған тұжырымдары мен қорытындыларының дербестігі және т.б.).

Жобалау – біліктерді қалыптастыру бойынша оқу қызметінің мазмұны (іс-әрекеттің жалпы тәсілдері және ғылыми ұғымдар және т.б.) оқу материалын меңгеру және оқу міндеттерін шешу; оқытушы зерттелетін материалды түрлендіреді, білім алушылардың оқу мүмкіндіктеріне бейімдейді және т.б.

Жобалау – дағдыларды игеру дәрежесі (жобалау іс-әрекет элементін игеру тиісті арнайы дағдыларды қалыптастыруға әкеледі). Жобалау іс-әрекет

элементін игеру үшін студент жаңа материалды оқып, нақты дағдыларды игеруі керек.

Педагогикалық технологиялардың бірі ретінде жоба әдісі арқылы биологиялық құзіреттілікті қалыптастыру. Бұл әдіс білім алушының жеке тәжірибесін кеңейту және байыту негізінде, оқу-далалық практикалық іс-әрекет барысында жүзеге асырылады.

Жобалау – білім беру технологияларының инновациялылығы көрсеткішінің бірі. Жобамен жұмыс жасау оқу үдерісінің базалық элементтерінің бірі болып табылады, ал жоба оқу іс-әрекеттерінің типті нәтижесі. Кең мағынада білім берудегі жобалау педагогтың, педагогикалық қоғамдастығының жаңа формаларын, білім берудің жаңа мазмұны мен технологияларының педагогикалық іс-әрекет пен ойлаудың тәсілдерін «өндіру» үдерісі болып табылады [1, 12 б].

Сонымен жобалау іс-әрекетінің негізінде:

оқытушымен білім алушының өзара қатынасының жаңа формалары;

білім берудің жаңа мазмұны;

жаңа білім беру технологиялары қаланады.

Жобалау іс-әрекетінің құрылымы төмендегідей кезеңдерді бөлуді ұсынады:

Зерделеу кезеңі. Бұл кезеңде жобаланатын нысанның ағымдағы жағдайын, бар кемшіліктерін, қарама-қайшылықтарын айқындау үшін талданады, тексеріледі және бағаланады; ғылыми зерттеулер, берілген проблеманы теориялық негіздеу талданады. Осы кезеңнің нәтижесі жобалау қажеттілігін негіздеу, жақсы жағдайлар жасау және ақпараттық - материалдық ресурстармен қамтамасыз ету болып табылады.

Негізгі. Бұл кезең жобалау мақсатын айқындауды, мақсатқа жетудің нұсқалары мен ықтималдылығы туралы болжауды, педагогикалық ойды жобалау, тұжырымдау шекарасын анықтауды, жобалаудың біртұтас бағдармаларын толтыруды, ағымдағы бақылаудың тәсілдерін жоспарлауды, анықтауды қамтиды.

1. Прагматикалық. Мұнда жобаны жүзеге асыру жолдары және оны сынақтан өткізу орындалады.

2. Қорытынды. Бұл кезеңде жоба және оның эксперименттік сынақтан өтуінің сапалық нәтижелері, жобаның тиімділігі тәуелсіз

эксперттермен бағаланып, туындаған қиындықтар сыни тұрғыдан талданады және түзетулер енгізіледі. Нәтижесі: болашаққа жетілдірілген жобаны әзірлеу. Білім беру жүйесінің әрбір деңгейі (оның ішінде, мектеп пен жоғары мектептегі) құраушылардан және қатысушылардан тұрады: мақсат, мазмұн, әдіс-тәсілдер, формалар, педагог, білімгер, технология, құралдар, басқару, нәтиже. Мұғалімнің технологиялық даярлығы осы құраушыларды қамтиды [4].

Сондай-ақ табиғатта бақылау, түрлі эксперименттерді қою арқылы, нақтылы материалдарды көру және жинау арқылы ғана зоология курсының теориялық қағидаларын практика жүзінде бекітуге болады. Осы сияқты оқу-дала практикасы барысында табиғатта түрлердің бір-бірімен және қоршаған ортамен қарым-қатынасының өте күрделі екендігіне көз жеткізеді, жергілікті фаунамен жете танысады, омыртқасыз және омыртқалы жануарлардың негізгі биологиялық ерекшеліктерін, тіршілік ортасы мен экологиялық жағдайларын білетін болады.

Оқу-дала практикасының мақсаты: жоғарғы оқу орнында алған теориялық білімді практика жүзінде іске асыру.

Оқу-дала практикасының міндеттері:

- практика өтетін территорияларда мекендейтін жәндіктер мен жануарлардың алуантүрлілігімен таныстыру. Табиғатта жәндіктер мен жануарларды сыртқы пішіні, мінез-құлқы, дауысы, тіршілік әрекеттері бойынша бақылау және анықтау дағдыларын дамыту;

- зоологияда қолданылатын қазіргі инновациялық әдістердің түрлерімен және ұсталған (ауланған), жинақталған материалдарды камералды өңдеу жолдарымен таныстыру;

- оқу практикасы өткен аймақтың жануарлары мен жәндіктерінің негізгі эколого-фаунистикалық жиынтығын зерттеу, солардың ішінде сирек кездесетін, Қызыл кітаптарға тіркелген түрлерге ерекше көңіл аудару;

- табиғатта экскурсия жүргізу дағдыларына ие болу, ұзақ мерзімге бақылау жүргізу принциптерін меңгеру және қоршаған ортаға ешқандай зиян келтірмей басым түрлердің коллекцияларын жасауға дағдыландыру;

- теориялық және практикалық алған білімдерін ұштастыра отырып, оларды күнделікті өмірде қолдана білуге қалыптастыру. [5, 32 б].

Осы міндеттерді шеше отырып студенттер далалық жұмысты жүргізу тәжірибесін жинақтайды, ал кейбіреулері зоологияның бір саласын таңдауға мүмкіншілігін қалыптастырады. Мұндай жұмыстар, бір жағынан болашақта пайдалануға болатын ғылыми материалдар жинақтауға көмектеседі, ал екінші жағынан студенттерді зоологиялық зерттеулерге оң көзбен қарауға тәрбиелейді, оларды ғылыми-зерттеу жұмыстарын орындауда тазалыққа үйретеді және қызығушылықты қалыптастырады. Оқу-дала практикасынан соң студенттердің бір бөлігі зоология бойынша бітіру жұмысының тақырыбын таңдайды және сол бойынша ғылыми материалдар жинайды.

Практика өту барысында студент сол аймақтың фаунасы жайында ұғым қалыптастырады, кең тараған омыртқасыз жануарлардың, балықтардың, қосмекенділердің, жорғалаушылардың, құстар мен сүтқоректілердің түрлерін бақылауды және анықтауды үйренеді. Зоологиялық материалдарды жинаудың негізгі әдістерін меңгере отырып, оларды практикада қолдану жолдарын біледі, сол сияқты осы аймаққа тән түрлердің латынша, қазақша, орысша, ағылшынша атауларын біледі. [5, 41 б].

Зоологиялық пәндерді оқытуда студенттердің зерттеушілік құзіреттіліктерін дамытудың формаларының бірі – оқу-далалық практикасын ұйымдастыру. Оқу - далалық практиканы өту барысында жүргізілген зерттеушілік жұмыстар білім алушылардың шығармашылыққа ұмтылысын, зоологиялық объектілер туралы оқып үйрену бағытындағы мақсатты жұмыстарды жүргізу дағдылары мен біліктерін қалыптастырады.

Зерттеудің нәтижесі бойынша мынадай ұсыныстар жасауға болады:

- зерттеу болашақ биолог мұғалімдердің зерттеушілік іс - әрекетін қалыптастырудың құрылымдық - мазмұндық моделін студенттердің зерттеушілік іс - әрекетті қалыптастыру;

- теориялық тұрғыда негізделген зерттеушілік іс-әрекетті қалыптастыру әдістемен басқа да жоғары педагогикалық оқу орнының оқу үдерісіне ендіруге және мұғалімдер білімін жетілдіретін курстарда пайдалануға болады.

Болашақ биолог мамандарды дайындауда зоология пәнінен оқу-дала практикасында зерттеушілік іс – әрекетті дамыту әдістемесі, студенттердің білім алуын ұйымдастыруда зерттеушілік іс – әрекетті дамытудың қолданбалы әдістемелік негізін қалыптастыру болып табылады. [6, 29 б].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 . Амантаева А.К., Чилдибаев Ж.Б., Лахбаева Ж.А. Экологиялыққұзіреттілікті қалыптастырудағы жобалау технологиясы. – Алматы: Ұлағат,2021. – 102 б.
- 2 . Бахишева С.М. Педагогикалық жобалау: теориясы мен технологиясы. – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011. – 336 б.
3. Якиманская И.С. Технология личностно-ориентированного образования. – СПб.: Сентябрь, 2002. – 176 с.
4. Ничагина А.В. Роль проектной деятельности в процессе обучения студентов вуза // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии. – 2014. – №38. – С. 63-67.
3. Б.Е.Есжанов, А:А Аметов, Н.Б.Баймурзаев Зоология пәнінен оқу-дала практикасын жүргізуге арналған әдістемелік нұсқаулық, Алматы – 2016 ж

4. Елагина В.С., Гревцева Г.Я., Немудрая Е.Ю. Формирование педагогической компетентности студентов в условиях технологии проектного обучения /Современные проблемы науки и образования. – 2011. – № 5. –С.25-28.

* 297131 *

Самитова А.Т.,
докторант, ЕНУ им Л. Гумилева

ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ОРИЕНТАЦИИ ШКОЛЬНИКОВ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация В статье рассмотрены проблемы профессиональной ориентации школьников в современных условиях. Рассмотрены некоторые особенности различного понимания факторов, мотивов, движущих сил и механизмов профессиональной ориентации.

Ключевые слова: профессиональная ориентация, школьники, выпускники, школа

Актуальность профессиональной ориентации школьников на основе личностного потенциала проявляется в необходимости преодоления противоречия между объективно существующими потребностями рынка труда в сбалансированной подготовке кадров и сложившимися субъективными профессиональным выбором выпускников. В связи с этим, система профориентации на основе личностного потенциала должна оказать свое влияние на удовлетворение потребностей рынка, правильный выбор профессии.

Глава государства Касым-Жомарт Токаев в нынешнем Послании отметил, что «особую значимость приобретает ранняя профориентация детей. Подрастающее поколение должно осознанно относиться к выбору будущей профессии..»[1]. Согласно статистике, более 70 процентов вакансий на рынке труда составляют рабочие и технические специальности. Однако при выборе профессии школьники и студенты зачастую опираются лишь на престиж учебного заведения и название специальности. И как итог - огромная армия юристов, экономистов, которые сегодня, к сожалению, являются невостребованными на рынке труда.

На сегодня в республике отсутствуют государственные программы и проекты, направленные на проведение систематической профориентационной работы в школах страны. Зачастую ответственность за выбор будущей профессии возлагается на самого ученика, его семью и родных. Как правило, в своем выборе ученик руководствуется советами семьи, друзей, школьных учителей. К сожалению, роль государства в профессиональной ориентации школьников находится в зачаточном состоянии; специализированная помощь в выборе профессии оказывается единичными частными центрами, неправительственными организациями, фондами. Как следует из требований государственных образовательных стандартов общего образования, уже в

начальной школе необходимо обеспечить получение первоначальных представлений о творческом и нравственном значении труда в жизни человека и общества, мире профессий и важности правильного выбора профессии[2]. Выпускник базовой школы должен не только ориентироваться в мире профессий, но и понимать важность профессиональной деятельности для человека в интересах устойчивого развития общества и природы. Одним из важнейших результатов общего среднего образования является осознанный выбор будущей профессии. Однако сделать такой выбор очень сложно. В психолого-педагогической науке представления о факторах, стимулах, движущих силах и механизмах принятия такого решения очень разнообразны.

Как показали результаты собственного исследования среди учеников выпускных классов, ввиду неразвитой системы профориентации, ученики школ РК при выборе будущей профессии совершенно не ориентируются в потребностях рынка труда, не знакомы с предлагаемыми ВУЗами и колледжами специальностями, не владеют информацией о наиболее востребованных профессиях.

На сегодняшний день ни в детских садах, ни в общеобразовательных школах с детьми не проводится работа по профдиагностике, преподаватели не владеют ситуацией на рынке труда: не знают, какие профессии сегодня востребованы и необходимы, а также не осведомлены в достаточной степени о новых, современных профессиях. Профориентация недостаточно развита и в профессиональных учебных заведениях. Внедрение профориентации позволит школьникам раскрыть способности и таланты, определиться с той профессиональной сферой, где бы они смогли бы реализовать весь свой потенциал.

Осознанный выбор будущей профессии является одним из важнейших проблем современного среднего образования. Сделать правильный выбор очень сложно, особенно сейчас в век высоких технологий. В психолого-педагогической науке представлено различное понимание факторов, мотивов, движущих сил и механизмов решения данного вопроса. Концепция профессиональной ориентации личности в настоящее время широко распространена в всемирной науке и практике. В современном обществе понимание карьеры предполагает не только успех в профессиональной карьере, но и личный успех субъекта. Одним из главных средств развития профессионального самоопределения школьников является профориентация. При этом необходимо рассматривать профориентацию не только как выбор будущей профессии, но и как ключевую компетенцию, которая в будущем поможет личности самоопределиваться в обществе.

Наряду с этим необходимо подчеркнуть, что большая сложность проблемы профессиональной ориентации школьников в современных условиях определяется, с одной стороны, сочетанием комплекса социальных и психологических проблем, и с другой стороны, недостаточным уровнем подготовленности школьника к осуществлению профессионального и

личностного выбора как в процессе школьного обучения, но и конечно на протяжении всей жизни.

По исследованиям К.А. Абульхановой-Славской профессиональная ориентация школьников рассматривается с различных точек зрения: к примеру проектирование своей будущей жизни, которое соизмеряется на соотношении личностных целей и методов их реализации [3]. По данному вопросу в последнее время наметилась тенденция к объединению различных подходов к определению сущности профессиональной ориентации. К примеру ситуация выбора профессии ассоциируется с процессом самостоятельного и сознательного понимания смысла его выбранной деятельности, по мнению Н.С. Пряжникова[4].

В современной педагогической литературе профессиональная ориентация считается неотделимым от личного и жизненного, так как в основе этого лежит принцип саморазвития личности. Личностная ориентация как психологический феномен происходит на различных этапах подросткового периода. По результатам проведенных исследований отмечается, что в настоящее время в старших классах является ориентация на будущее, развитие личностной и профессиональной перспективы[5].

Одним из успешных условий профориентации по мнению В.В. Егорова выделяют условие успешной подготовки студентов к профессиональному самоопределению, как личная позиция преподавателей, которые проводят это обучение, помощь педагогов-психологов, ценностно-ориентационное единство педагогического команда и ее готовность помочь студентам в их профессиональном выборе [6].

Таким образом, противоречия между слабо выраженными профессиональными планами школьников и неготовностью школы как социального института оказывать необходимую помощь учащимся в выборе их будущей профессии, а также противоречие между существенной неопределенностью знаний учащихся о путях решения проблем выбора профессии и достижения успеха в будущем является одной и зважнейших проблем современного образования и общества в целом. Эти противоречия подчеркивают необходимость определения педагогических условий подготовки школьников к профессиональной ориентации с учетом их жизненного опыта и личностного потенциала.

Использованная литература

1. <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomartatokaeva-narodu-kazahstana-183048>
2. Гребенникова, В.М., & Игнатович, С.С. Проектирование индивидуального образовательного маршрута как совместная деятельность учащегося и педагога [Электронный ресурс]. Фундаментальные исследования – Фундаментальные исследования, Т. 2013 529-534.

3. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни [Электронный ресурс]. Москва: Мысль. 1991
4. Пряжников, Н.С. Профессиональное самоопределение. Теория и практика]. Москва: Академия. 2008
5. Макарова Л.Н., Кузьмич Р.И. Профильная подготовка в научных сообществах школьников. Организуемые в учреждениях дополнительного образования [Текст]. Извлечено из <http://elibrary.ru/item.asp?id=14309114>.
5. А. Таженова, А.С. Кудусов, Р.К. Казтаев, Г.К. Ибрагимова Журнал: Вестник Карагандинского университета, 2019
6. Егоров В.В., & Жилбаев Ж.О. Профессиональное самоопределение учащихся в условиях ресурсного центра и социального партнерства [Электронный ресурс]. Караганда: Изд-во Карагандинского государственного технического университета, 2015

* 297305 *

Колос В.О.

*ст. викладач кафедри соціально-гуманітарних та фундаментальних дисциплін
Прикарпатський інститут імені Михайла Грушевського ПрАТ «ВНЗ «МАУП»*

Малик Л.О.

*кандидат економ. наук, доцент кафедри менеджменту та маркетингу
Національний лісотехнічний університет України*

АКТУАЛЬНІСТЬ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ У ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

«В сучасному житті спостерігається збільшення кількості професій і спеціалістів, предметом яких є суспільне або особисте життя людини»[1] Перелік ВНЗ, де вже організована і діє психологічна служба дуже великий. Є університети та інститути, в яких служба лише починає працювати, є такі, які працюють над створенням її проекту, а є й такі, в яких тільки виникає думка про це. Але те, що психологічна служба в ВНЗ потрібна, вже доведено досвідом роботи психологів. Тому ректорам ВНЗ, де психологічні служби ще не організовані, треба сприяти створенню таких служб, введенню ставок психологів та забезпечення належних умов для їх роботи.

«Психологія як пояснювальна дисципліна, як один із способів тлумачення явищ навколишнього світу і людської психіки існує стільки, скільки існують людська свідомість, філософія, наука взагалі». [2] Для того, щоб психологічні служби в ВНЗ створювались і запрацювали належним чином, треба провести велику роботу щодо узагальнення і аналізу наявного досвіду роботи психологічних служб вітчизняних і зарубіжних ВНЗ, створення правової бази психологічної служби ВНЗ України.

Доцільно розробити програми спеціальних курсів, методичних семінарів, науково-практичних конференцій для психологів-фахівців психологічних служб ВНЗ, створити банк адаптованих (групових і індивідуальних) комп'ютерних програм діагностики і розвитку особистості і підготовки фахівця у ВНЗ; психодіагностичних засобів вивчення і контролю

розвитку психічних станів та професійно важливих особистісних властивостей студентів; розробити системи психогігієнічного і соціально-психологічного консультування абітурієнтів, студентів, науково-педагогічних і керівних кадрів ВНЗ; оснащення психокорекційними технологіями; науково-методичну і інформаційну підтримку психологів ВНЗ та багато іншого.

Цілеспрямована і продуктивна робота психологічної служби буде сприяти підвищенню ефективності навчально-методичної і виховної роботи ВНЗ, повноцінному особистісному й інтелектуальному розвитку студентів на всіх етапах навчання, формуванню у студентів здібностей до саморозвитку і самовиховання, формування соціально-активної особистості.

Створення за ініціативою ректорату університету психологічної служби в університеті вимагає перегляду і подальшого розвитку одночасно всіх вказаних напрямків, оскільки функціонування прикладного і практичного аспектів психологічної служби повністю залежить від наукового. Враховуючи багатoproфільність напрямів роботи психологічної служби університету, на нашу думку, слід орієнтуватись на два основні напрямки діяльності такої служби: актуальний і перспективний. Актуальний напрямок повинен бути орієнтований на розв'язання злободенних проблем, пов'язаних з труднощами у навчанні, складанні іспитів, спілкуванні як з товаришами, так і з викладачами, особистісними проблемами. [3]

Практика показує, що на сьогодні у нашого студентства багато таких проблем, і надання допомоги у їх розв'язанні – суттєве завдання психологічної служби. Саме у цьому напрямку і робляться перші кроки у нашому університеті: відкрито кабінет психологічного консультування при кафедрах вікової і педагогічної психології та загальної психології та психодіагностики, створено студентський психологічний клуб з надання психологічної допомоги студентам на час екзаменаційних іспитів. Кваліфіковані спеціалісти допомагають студентам справитись з передезаменаційною тривожністю, фрустрацією, зняти стресовий стан, знайомлять зі способами підвищення логічного запам'ятовування інформації і т. ін.

Перспективний напрямок розвитку психологічної служби в університеті ми вбачаємо у розвитку, становленні індивідуальності кожного студента як майбутнього фахівця, у формуванні його психологічної готовності до роботи з дітьми за обраною професією. В обговоренні проблеми роботи психологічної

служби обов'язково постає питання щодо її кадрового складу та рівня його кваліфікації, який, за сучасними вимогами, повинен бути надзвичайно високим, оскільки студентський контингент ВНЗ є дуже непростий, з великою кількістю психологічних труднощів. Проте сьогодні відчувається гостра нестача кваліфікованих кадрів. У психологічну службу ВНЗ часто потрапляють «випадкові» та тимчасові люди.

Отже, виникає загроза дискредитації професії практичного психолога як в очах своїх колег так і решти працівників ВНЗ. У зв'язку із цим існує потреба в удосконаленні системи підготовки психологічних кадрів та в упорядкуванні підбору кадрів для психологічної служби ВНЗ. Ефективність діяльності практичного психолога визначається рівнем його професійної підготовки, яка включає не лише хороші знання загальної, вікової і педагогічної психології, психології розвитку, передбачає не лише високий рівень володіння різноманітними методами обстеження особистості студента, але й здатність професійно інтерпретувати одержані дані та надавати консультаційну допомогу.

Практичний психолог повинен володіти такими складними видами діяльності практичної психології, як психопрофілактика, психодіагностика, психокорекція, психологічна консультація, створення і ведення тренінгів. А тому становлення психологічної служби в університеті ставить завдання і спеціальної підготовки фахівців до здійснення такої роботи. У перспективі функціонування психологічної служби в університеті дасть можливість організувати на її базі проходження психологічної практики студентів-психологів з основ діагностики та психологічного консультування, використання її надбань та матеріалів для написання бакалаврських, дипломних і магістерських робіт.

Звичайно, багато аспектів роботи психологічної служби не є новими і постійно виконуються викладачами кафедр психології, але створення системи психологічної служби в університеті дало змогу значно підвищити рівень діяльності різних підрозділів університету. Отже, завданням психологічної служби ВНЗ є сприяння психічному, психофізичному і особистісному розвитку студентів у процесі навчання.

Конкретними завданнями психологічної служби у зв'язку із цим є такі:

- психологічний супровід та допомога студентам, відповідно до їхніх вікових особливостей та курсу навчання, в оволодінні засобами саморозуміння, самоприйняття й саморозвитку в контексті гуманістичної взаємодії з

оточуючими в умовах культурних, соціальних, економічних і екологічних реалій навколишнього світу;

- реалізація в роботі з студентами можливостей, резервів розвитку юнацького віку;

- розвиток індивідуальних особливостей студентів, їх інтересів, здібностей, відчуттів, стосунків, захоплень, життєвих планів тощо;

- створення сприятливого для розвитку особистості студента психологічного клімату в навчальному закладі, що визначається організацією продуктивного спілкування студентів з педагогами та однолітками;

- надання своєчасної психологічної допомоги і підтримки як студентам так і всім іншим учасникам педагогічного процесу.

Загалом діяльність психологічної служби ВНЗ повинна включати створення сприятливих психологопедагогічних умов, що забезпечують духовний розвиток кожного студента та викладача, душевний комфорт, що є основою психологічного здоров'я.

Література

1. Психологічна служба : Підруч. / [В.Г.Панок (наук. ред.), А.Г.Обухівська, В.Д.Острова та ін.]. Київ : Ніка-Центр, 2016. 362 с.

2. Романова Н. Ф. Психологічні служби системи освіти в Україні: перспектива та особливості розвитку / Н. Ф. Романова // Соціальна робота в Україні : теорія і практика. 2008. № 3. – С. 94-102

3. Панок В.Г. Психологічна служба вищого навчального закладу / В.Г. Панок, В.Д. Острова. – К. : «Освіта України», 2010. 230 с.

Методически основи на учебния процес

* 297012*

Балабекова А.А.

*Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент,
Қазақстан*

ОҚУШЫЛАРДЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ ДАМУЫ ЖӘНЕ ЖАС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Музыка... әрбір адамға өзін-өзі терең түсінуіне көмектеседі, ол адамның сезімі мен ойын байытады, – дейді Д. Шостакович. Музыка өнері қоғамдық сананың формасы ретінде адамдардың эмоционалдық сезіміне тікелей ықпал етуші эстетикалық тәрбие құралы болып саналады.

Музыка тыңдау, аспапта ойнау, ән айту музыканттың жүйке жүйесін босатып, күш-қуатын арттырады, өмір тәжірибесін байыту арқылы ойлау процесін жеделдетеді. Музыкамен қарым-қатынас жасау, бір жағынан жеке тұлғаның рухани дамуын, өзіндік өрістеуін жақсартады [1].

Мектепке дейінгі жаста балаларда психикалық процестердің еріктілігі (зейін, есте сақтау, ойлау) сияқты маңызды қасиет жетіледі, бұл музыкалық білім берудің маңызды алғышарты болып табылады.

5-6 жастағы бала өзіндік болмысымен ерекшеленеді, әр түрлі көркемдік және шығармашылық қызметте өзін-өзі көрсетуге ұмтылады, құрдастарымен қарым-қатынасқа деген қажеттілігі бар. Осы өсудің арқасында балаларда ептілік, дәлдік, қозғалыстарды үйлестіру дамиды. Бұл олардың орындаушылық мүмкіндіктерін айтарлықтай кеңейтеді. Балалардың белсенділігі айтарлықтай артып, олар жігерлі, мобильді, эмоционалды болып келеді.

Алты жастағы балалардың сөйлеуі жетілдірілген: белсенді және пассивті сөздіктер қоры кеңейіп, дыбыстық айтылу және сөйлеудің грамматикалық құрылымы айтарлықтай жақсарады, дауысы күшті бола бастайды. Бұл ерекшеліктер әншілік әрекетті одан әрі дамытуға, жан-жақты және күрделі музыкалық репертуарды пайдалануға мүмкіндік береді.

5-6 жастағы балалар:

музыкалық ойындарға ән мен қимылмен қатыса алады, сюжеттің дамуын қадағалайды, ережелерді сақтай алады;

ықыласпен тыңдау және әдеттен тыс музыкалық тембрлерге, дыбыстарға, интонацияларға қызығушылық танытады;

таныс әнді кіріспе, әуендер арқылы есте сақтай алады;

20-30 секундқа созылатын бейтаныс шығарманы зейін қойып, қызығушылықпен тыңдай алады;

шулы аспаптардың көмегімен оркестрде қарапайым жанрлық шығарманы орындай алады;

қарапайым вокалдық-хор дағдылары бар;

табиғи дауыспен сөздерді анық жеткізеді, шағын фразаны тыныста ұстайды, әуеннің интонациясын жеткізеді, үйлесімді, мәнерлі ән айтады;

қимылдарды метро ырғағымен және музыкалық шығарманың формасымен үйлестіреді.

Жеті жастағы балаларда мінез-құлықтың озбырлығы күшейеді, музыкаға саналы қызығушылық қалыптасады, музыкалық көкжиектері айтарлықтай кеңейеді. Мектепке дейінгі кезеңде музыка арқылы баланың жеке басын жан-жақты дамыту идеясының өзектілігі арта түседі, өйткені мектептегі жетілуге қол жеткізу, оқу іс-әрекетінің алғышарттарын меңгеру, адамгершілік және коммуникативті дағдыларды дамыту басымдыққа ие болады.

Бала 6-7 жаста музыкалық әрекеттің әртүрінде музыканың орындалуын бақылай алады:

вокалдық-хор дағдылары дамиды;

табиғи дауысы үйлесімді, мәнерлі, таза интонациямен ән айтады, динамикалық реңктерді пайдаланады;

өз бетінше әуендер, мәтіндер құрастыра отырып, импровизациялауды біледі;

қимыл-қозғалысты және аспапта ойнауды үйлестіре отырып ән айта алады.

3-4 сынып оқушылары музыкада өткен және бүгінгі күннің қаһармандық тақырыптарының бейнелерін, әр ұлттың музыкасын, композиторлар шығармаларындағы халық музыкасын жақсы қабылдайды. Бұл

олардың танымдық қызығушылықтарының дамуын, қоршаған әлемді тануға ұмтылысын көрсетеді.

Балалардың зейінін, музыкалық материалды тыңдауға ұсынғанда олардың есту зейінінің көлемін ескерген жөн. Мысалы, 6-7 жас аралығындағы балалар музыканы 1-ден 1,5 минутқа дейін зейін қойып тыңдай алады, үшінші сынып оқушылары шамамен 3 минут, ал төртінші сынып оқушылары қазірдің өзінде дыбысы 4-5 минутқа созылатын музыканы тыңдай алады.

7-10 жастағы оқушылардың дауыс күші кең амплитудаға ие емес. Олар үшін «mf», «mp» динамикалық реңктерін пайдалану қалыпты [2].

Жасөспірімдік шақ (10-11-ден 15 жасқа дейін) жыныстық және психикалық жетілумен бірге жүретін ең маңызды және күрделі сыни кезең ретінде танылады. Осы кезеңде ағзаның терең биологиялық қайта құрылуы қарқынды психикалық жетілумен бірге жүреді. Жасөспірімдік шақ көбінесе шығармашылық қабілеттерін дамытуға қолайлы, бірақ бұл тұрғыда бірқатар ерекшеліктерге ие [3].

Музыка баланың жеке қасиеттерін, шығармашылық көрінісін қалыптастырады, жалпы және музыкалық қабілеттерін, зияткерлік әлеуетін дамытады. Музыкалық талғам мен қызығушылықтың деңгейі неғұрлым жоғары болса, музыканың жас ұрпаққа байытатын және жақсартатын рөлі соғұрлым сәтті болады.

Әдебиеттер

1. <https://bilimdinews.kz/?p=172976>
2. Тельчарова Р.Л. Уроки музыкальной культуры.–М., «Просвещение», 1991.
3. Алиев Ю.Б. Настольная книга школьного учителя–музыканта. –М., 2000.

* 297210*

Баймусаева Б.Ш., Абдужалилова Г.А.

*Южно-Казахстанский Государственный педагогический университет,
Шымкент, Республика Казахстан*

ВОСПИТАНИЕ ЧИТАТЕЛЬСКОГО ВКУСА И ЧУВСТВА ЯЗЫКА В ПРОЦЕССЕ РАБОТЫ С КНИГОЙ

Литературное произведение выступает перед ребенком в единстве содержания и художественной формы. Восприятие литературного произведения будет полноценным только при условии, если ребенок к нему подготовлен. А для этого необходимо обратить внимание детей не только на содержание, но и на выразительные средства языка сказки, рассказа, стихотворения и других произведений художественной литературы. Постепенно у детей вырабатывается избирательное отношение к литературным произведениям, формируется художественный вкус. Все последующее знакомство с огромным литературным наследием будет опираться на фундамент, который мы закладываем в дошкольном детстве. Поэтому основная задача воспитателя – привить детям любовь к художественному слову, уважение к книге.

Приобщение дошкольника к классике художественной детской литературы формирует эстетическое отношение ребенка к жизни, развивает его интерес к литературному творчеству, творчеству писателя, развивает способность как свою жизнь проживать на множество чужих судеб, активно действовать в неожиданных обстоятельствах, вымышленных сюжетов, сопереживать полюбившимся персонажам.

Эмоционально верно воспринятая книга вызывает у ребенка устойчивое эмоциональное отношение, которое помогает ему прояснить для себя и осознать нравственные переживания, возникающие у него при чтении. Произведения литературы дают образцы русской литературной речи. По словам Е.А. Флериной, они дают готовые языковые формы, словесные характеристики, которыми оперирует ребенок [1, 341].

Поэтому ни в коем случае нельзя забывать о том, что тексты художественных произведений являются прекрасным материалом для формирования и развития у детей речевых навыков.

Художественное слово помогает понять красоту звучащей родной речи, оно учит его эстетическому восприятию окружающего и одновременно формирует его этические (нравственные) представления. По словам Сухомлинского В. А., чтение книг – тропинка, по которой умелый, умный, думающий воспитатель находит путь к сердцу ребенка [2, с. 28-106].

Средствами художественного слова еще до школы, до усвоения грамматических правил ребенок осваивает грамматические нормы языка в единстве с его лексикой. Из книги ребенок изучает много новых слов, образных выражений, его речь обогащается эмоциональной и поэтической лексикой. Литература помогает излагать свое отношение к прослушанному, используя сравнение, метафоры, эпитеты, другие средства образной выразительности, владение которыми в свою очередь, служит развитию художественного восприятия литературных произведений.

На основе анализа литературного произведения в единстве его содержания и художественной формы, а также в активном освоении средств художественной выразительности дети овладевают способностью передавать в образном слове определенное содержание. Необходимо проводить такой анализ литературных произведений всех жанров, при котором дети научатся различать жанры, понимать их специфические особенности, чувствовать образность языка сказок, рассказов, стихотворений, басен и произведений малых фольклорных жанров.

Необходимо знакомить детей с эпитетами, сравнениями, метафорами. Творческие задания на придумывание детьми сравнений, эпитетов, загадок помогают ребенку почувствовать и понять, как эти средства делают языковой материал поэтическим.

Под словесным творчеством подразумевается деятельность детей, возникшая под влиянием произведений искусства и впечатлений от окружающей жизни и выражающаяся в создании устных сочинений рассказов, сказок, стихов и т. п. Взаимосвязь между восприятием художественной литературы и словесным творчеством существует на основе развития поэтического слуха. В это понятие включается способность чувствовать выразительные средства художественной речи и в какой-то мере осознавать их. Сюда же относится и способность к различению жанров, понимание их особенностей, умение

осознавать связь компонентов художественной формы с содержанием литературного произведения.

В старшей группе детей учат при восприятии содержания литературных произведений замечать выразительные средства.

Дети старшего возраста способны более глубоко осмысливать содержание литературного произведения и осознавать некоторые особенности художественной формы, выражающей содержание. Они могут различать жанры литературных произведений и некоторые специфические особенности каждого жанра. Анализ сказки должен быть таким, чтобы дети смогли понять и почувствовать ее глубокое идейное содержание и художественные достоинства, чтобы им надолго запомнились и полюбились поэтические образы.

При ознакомлении дошкольников со стихотворными произведениями нужно помочь ребенку почувствовать красоту и напевность стихотворения, глубже осознать содержание.

Знакомя ребят с жанром рассказа, воспитатель должен раскрывать перед детьми общественную значимость описываемого явления, взаимоотношения героев, обращать их внимание на то, какими автор характеризует и самих героев, и их поступки. Вопросы, предлагаемые детям, должны выявлять понимание ребенком основного содержания и его умение оценивать действия и поступки героев, вчитываться речевые обороты и запоминать.

Ознакомление с художественной литературой включает целостный анализ произведения, а также выполнение творческих заданий, что оказывает благоприятное влияние на развитие поэтического слуха, чувства языка и словесного творчества детей. Необходимо поощрять творческие проявления детей в области слова и предлагать старшим дошкольникам задания на придумывание сказок и рассказов. Систематическая работа, направленная на развитие поэтического слуха, приведет к тому, что дети будут стремиться к самостоятельному сочинению произведений в самых разных жанрах и на разные темы,

При целенаправленной работе можно развить поэтический слух каждого ребенка. У детей повышается внимание к слову, к его точности, уместности употребления в определенном контексте, вырабатывается критическое отношение к собственной речи.

Чтение литературных произведений раскрывает перед детьми все неисчерпаемое богатство русского языка, способствует тому, что они начинают пользоваться этим богатством в обыденном речевом общении и в самостоятельном словесном творчестве. В старшем дошкольном возрасте у детей воспитывается способность наслаждаться художественным словом, закладывается основа для формирования любви к родному языку, к его точности и выразительности, меткости, образности.

Таким образом, воспитательная функция литературы осуществляется особым, присущим только искусству способом – силой воздействия художественного образа. По словам А.В. Запорожца, эстетическое восприятие действительности представляет собой сложную психическую деятельность, сочетающую в себе как интеллектуальные, так и эмоционально-волевые мотивы [3, с. 342]. Используя художественные произведения как готовый культурный материал, воспитатель и родители выступают проводниками детей в миры, создаваемые книгой, и в то же время не остаются безучастными исполнителями, а, как партнеры, вместе с ними удивляются, восхищаются, огорчаются, предвосхищают возможные коллизии – сопереживают персонажам в происходящих с ними событиях [4].

Литература:

1. Флери́на Е. А. Эстетическое воспитание дошкольника. – М., 2017.
2. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям // Избр.пед.соч. Режим доступа: <http://lib.ru/KIDS/SUHOMLINSKIJ/serdce.txt>
3. Запорожец А. Избранные психологические труды. – В 2Т. – М., 2016.
4. Ушакова О.С. Методика развития речи детей дошкольного возраста: учебно-методическое пособие, для студентов высших учебных заведений/ О.С. Ушакова, Е.М. Струнина. – М.: Академия. – 2014.

* 297211 *

Баймусаева Б.Ш., Баймусаева Г.Ш.

*Южно-Казахстанский Государственный педагогический университет,
Шымкент, Республика Казахстан
Средняя школа «Ынтымак», Толебийский район, Туркестанская область,
Казахстан*

ОСОБЕННОСТИ ТВОРЧЕСТВА ЖАМБЫЛА ЖАБАЕВА КАК МАСТЕРА АЙТЫСА – ПОЭТИЧЕСКОГО СОСТЯЗАНИЯ

Айтыс – уникальный жанр казахского искусства слова. Это состязание между двумя импровизаторами, акынами. Во время айтыса акыны вели песенный диалог на любую произвольную тему. Это состязание на находчивость умение быстро оригинально и метко с юмором и остроумием ответить противнику, экспромтом придумывая ответ в песенной форме и сопровождая свой ответ игрой на домбре, кобызе и выразительными жестами. Таким образом, айтыс представлял собой синтез ряда искусств: это и поэзия и музыка и драматическое представление и исполнительское мастерство.

Как правило, айтыс проходил перед собравшимся народом, который в итоге и решал кто же из акынов достоин звания лучшего. Существовало несколько видов айтыса. Самыми распространенными из которых являются каим айтыс и суре айтыс. Каим айтыс – это короткие песенные импровизации, айтыс между молодыми начинающими акынами. Такой айтыс часто затевался среди молодежи во время игр, праздников, это самый доступный вид айтыса. Суре айтыс это айтыс между опытными акынами уже сыскавшими признание в народе как мастера [1].

Жамбыл – непревзойденный мастер айтыса – поэтического состязания акынов. Именно айтыс принес молодому поэту широкую известность, уважение и почет. В айтысе необходим не только импровизаторский талант, который требует быстроты реакции, но и поэтический талант с его «объемным», образным мышлением. Часто именно умение молниеносно отвечать на нападки противника, отражать его словесные удары приносит победы в большом поэтическом марафоне. Жамбыл показал себя наследником великих степных сказителей и акынов, обладающих своеобразным художественным мышлением,

широким философским взглядом на мир и людей. Его способность подниматься выше интересов узкого круга своего рода, племени до уровня всенародного масштаба принесли ему уважение и почет народа еще в молодые годы.

По традиции тот, кто импровизировал песни на разные темы и по разным поводам, мог заслужить звания акын лишь после участия в нескольких крупных айтысах и победы над одним из знаменитых акынов. Как пишет в предисловии к книге «Жамбыл Жабаев» академик НАН РК С.А.Каскабасов, «устная литературная традиция предполагала прохождение начинающими акынами серьезной поэтической школы у прославленных поэтов-импровизаторов» [2, с.10]. Жамбыл не был исключением в поэтической культуре казахов, и как поэт он сформировался в русле традиций импровизаторского искусства. Он прошел блестящую школу поэтического мастерства у своего знаменитого наставника Суюнбая Аронова и других не менее известных акынов Семиречья и Южного Казахстана.

Молодой Жамбыл, как полагается, набирал опыт, участвуя во всех видах айтыса: кайым-айтыс – любовно-шуточные состязания между молодыми парнями и девушками, туре айтыс – спор в небольшой песенной форме между молодыми акынами (чаще джигитом и девушкой). Известны его любовно-шутливые айтысы с девушками. От самого Жамбыла записаны айтысы с девушкой Айкумыс и дочерью богача Болека. Эти айтысы носят не только любовно-шутливый характер. В них молодые люди в образно-поэтической форме говорят о своих проблемах, о несчастной судьбе девушки, не имеющей свободы выбирать будущего спутника жизни. Поэтические состязания со сверстниками на разные мелкие темы, где необходимо лишь виртуозное владение словом и умением парировать, шлифовали талант будущего «Гомера казахской степи» (Н.А.Назарбаев). Следующий вид айтыса – суре-айтыс (эпическое поэтическое состязание маститых акынов с охватом больших проблем и разной тематики) с маститыми поэтами Казахстана и Кыргызстана принесли ему всенародную славу.

М.Жолдасбеков в обстоятельной исследовательской работе «Жамбыл и его поэтические традиции», вышедшей в 1993 году пишет: «Казахская устно-поэтическая традиция предполагала четыре периода подготовки акына. В первый период юноша заучивает песни своих предшественников, а также отдельные эпические произведения. Второй период характеризуется первыми

самостоятельными творческими шагами начинающего акына. Заучивая крупные творения, стихи и айтысы предшествовавших и современных ему акынов, он в то же время создает и свои песни, стихи, набирается опыта и пробует свои силы в малых формах айтыса. Третий период – пора становления акына. Он участвует в серьезных айтысах и импровизирует на заданные темы. Только выдержав ответственнейшие испытания через истинно поэтический марафон, он получает признание и почетное звание «акын». Лишь после этого акын вступает в период полной творческой зрелости и создает крупные художественные произведения на самые волнующие общество темы» [3].

Великий Жамбыл прошел все эти периоды. Уже в тринадцать лет он начал создавать свои оригинальные поэмы и стихотворения. Он получил благословение у своего знаменитого земляка и наставника Суинбая, который по достоинству оценил талант юного певца, дал ему напутствие и посоветовал говорить только правду, быть правдивым и справедливым. Жамбыл перенимает и впитывает в себя гражданственность и правдивость своего наставника, его демократические и реалистические принципы изображения жизненных явлений и событий. О своем становлении как поэт Жамбыл хорошо сказал в автобиографической поэме «Моя жизнь». В десять лет песней стал увлекаться, а в пятнадцать – пел с домброй и не знал усталости, в восемнадцать лет я превзошел всех своих сверстников, когда мне исполнилось двадцать лет, поехал я счастье искать по земле», – говорит он.

Первые серьезные успехи в айтысе, как об этом говорит сам Жамбыл, пришли к нему к двадцати годам, когда он одержал верх над известными в округе акынами (Жаныс, Омар, Айкумык, Белек). Начиная с этого периода он чувствует себя подлинным акыном и начинает разъезжать по всему Семиречью. Посещение аулов и родов Семиречья, общение с людьми, поэтические столкновения и наблюдения над реальной жизнью народа расширили его миропонимание, обогатили творчество акына новыми темами и повысили его мастерство.

В 1867-1875 годах Жамбыл путешествовал по всему Семиречью, югу Казахстана и Кыргызстану, встречался со многими известными акынами, которые во многом обогатили его как человека и акына. Это были Майлыкожа акын, Кулыншак акын и другие. С Базар акыном у него состоялся большой айтыс, на котором судьей был Майлыкожа, кого впоследствии Жамбыл называл

одним из своих учителей. В своих стихотворениях Жамбыл говорит о своей встрече и творческой связи с именитыми мастерами поэзии и музыки. Особенно плодотворными во многих отношениях были встречи с кыргызскими акынами-ырчы, жомокчу и музыкантами-комузчи. Со многими из них Жамбыл находился в дружеских отношениях, подолгу гостил у них и не раз путешествовал вместе с ними по горным аилам Кыргызстана, находя в кыргызском народе уважение и теплый прием. Например, он часто посещал аилы Мураталы, Шабден-манапа, Токтогула, Калмырзы, Шайкы Сагымбая и Кара-ырчы. Об этом периоде творчества Жамбыла, когда шлифовалось поэтическое мастерство молодого акына, в казахском литературоведении написано много [4,5].

В заключение можно сказать, что истоком поэтической славы и таланта Жамбыла были многочисленные айтысы, в которых оттачивался талант будущего «Гомера казахской степи» (Н.А.Назарбаев).

Литература:

1. <http://www.bilu.kz/aitys.php> (2013-08-26)
2. Жамбыл Жабаев. Перевод с казахского. – Астана: Аударма, 2010.
3. <http://cheloveknauka.com/zhambyl-i-ego-poeticheskie-traditsii>
4. Жубанов А. Эң сапары. – Аламаты, 1996.
5. Дастан ата. Жамбыл Жабаев туралы естеліктер.– Алматы, 2011.

* 297212*

Баймусаева Б.Ш., Налиева Н.Д.*Южно-Казахстанский Государственный педагогический университет,
Шымкент, Республика Казахстан***КНИЖНАЯ ГРАФИКА И ЕЕ РОЛЬ В ЛИТЕРАТУРНОМ ОБРАЗОВАНИИ
ДОШКОЛЬНИКОВ**

Иллюстрация помогает детям войти в литературный мир, почувствовать его, познакомиться и подружиться с населяющими его персонажами, полюбить их. Так как жизненный опыт ребенка невелик ему сложнее воссоздать в своем воображении то, о чем повествует писатель. Ему необходимо увидеть, поверить. Здесь в книгу вступает художник. Книга для ребенка начинается с иллюстраций, что служит для ребенка стимулом освоения первых навыков чтения, а затем и для их совершенствования.

Основным художественным средством искусства иллюстрации для детей является образное реалистическое раскрытие идей литературы и явлений жизни, смысла всего, что нас окружает. Оно опирается на образность детского мышления.

О.С.Ушакова пишет: «Искусству, которое формирует эстетические чувства ребенка и эстетическое отношение к жизни, отводится особая роль именно в дошкольном возрасте. Оно является не только средством познания действительности, но и источником воспитания, развития чувства и переживаний, ничем не заменимых впечатлений, которые затем передаются в творчестве [1]. В процессе приобщения к искусству ребенок учится самостоятельно воспринимать и осмысливать художественный образ произведения, эмоционально переживать его, находить изобразительно-выразительные средства для воплощения собственного видения этого образа в разных видах деятельности. При восприятии художественного образа произведений живописи (пейзаж, натюрморт, портрет или жанровая картина) происходит его осмысление, осознание, после этого ребенок может передать свои впечатления в высказывании. Причем эти высказывания могут передаваться в разных формах — описании, повествовании, рассуждении, т. е. происходит развитие словесного творчества дошкольников на основе восприятия произведений изобразительного искусства.

Велика роль книжной иллюстрации и в раскрытии идейно-художественного своеобразия литературного произведения, понимания литературного текста. Поскольку художник-иллюстратор в детской книге выступает как творец и соавтор писателя, он не просто отражает в своих рисунках мир литературного произведения, но и дает трактовку, зрительную интерпретацию, свое понимание событий и образов. В библиотечной работе с читателем-ребенком важно знать, какими средствами раскрытия литературного

произведения пользуется художник-иллюстратор, для того чтобы способствовать углубленному эстетическому восприятию литературного произведения маленькими читателями. Интересным средством раскрытия, например, идеи литературного произведения, является художественный вымысел. Суть художественного вымысла – в изменении, усилении, развитии, через несуществующие в литературном произведении детали, его идейного смысла; раскрепощении воображения, фантазии маленького читателя, его творческих способностей.

Задачу отражения главной идеи литературного произведения, но в наиболее общем виде, часто решает иллюстрация-фронтиспис, расположенная в самом начале книги, против титульного листа. В русле этой идеи, как бы вынесенной иллюстрацией за скобки повествования, и осуществляется все дальнейшее восприятие книги читателем. В тесной связи с раскрытием идейного смысла литературного произведения находится характеристика образов героев – задача, которую решает художник-иллюстратор практически в каждой книге. К средствам образной характеристики относятся: графическое изображение героя, передача психологического состояния героя через мимику, позу, жест, а также с помощью пейзажа, интерьера и даже цвета. Все эти художественные характеристики направлены на раскрытие идейно-образного содержания литературного произведения, в их понимании – большой резерв воспитания творческого читателя, эстетического развития детей.

Восприятие детьми литературных произведений предполагает не только постижение его идейно-образного содержания, но и таких художественных особенностей, как ритм, язык, композиция, – считает Е.Ю. Часовская [2]. Поскольку книжная иллюстрация своими средствами способствует их раскрытию, то это обязательно нужно выявить в библиотечной работе. Ритм является основой речевого членения стихотворных произведений. Ритмическая организация стиха характеризуется повторяющимися элементами, что определяет присущую этим произведениям стройность, легкость движения. Восприятие юным читателем ритмической структуры стихотворного произведения – важное условие воспитания творческого читателя, одна из задач, стоящих перед детскими библиотекарями. Важно также постараться донести до читателя и раскрытие иллюстрацией композиционного приема, положенного в основу литературного произведения. Ощувив с помощью иллюстраций композицию литературного построения, детям легче воспринимать и само литературное произведение в единстве его идейного содержания и художественной формы.

И наконец, последнее средство – это отражение иллюстрацией языка литературного произведения. Язык – важнейшее выразительное средство. Язык иллюстрации – это язык изобразительного искусства. Поэтому так важно научить ребенка чувствовать язык искусства, соответствие между стилем (языком) иллюстрации и стилем (языком) литературного произведения.

Таким образом, книжная иллюстрация как особый вид изобразительного искусства оказывает громадное влияние на формирование чувственного

восприятия мира, развивает в ребенке эстетическую восприимчивость, выражающуюся, прежде всего, в стремлении к красоте во всех ее проявлениях. Иллюстрация в книге – это первая встреча детей с миром изобразительного искусства. Дополняя и углубляя содержание книги, пробуждая в ребенке те чувства и эмоции, которые вызывает в нас истинно художественное произведение, и, наконец, обогащая и развивая его зрительное восприятие, книжная иллюстрация выполняет эстетическую функцию.

Образы, созданные хорошим художником-иллюстратором - это прекрасные образцы самобытного творчества. Вглядываясь в них, ребенок получает истинную радость и удовольствие от творческих открытий художника, от внутреннего созвучия литературных и художественных образов, дающих простор воображению и собственному творчеству.

Роль иллюстрации в понимании текста на ранних ступенях развития ребенка является не только более весомой, но и качественно отличной от того, что наблюдается у детей более старшего возраста. Для маленького ребенка рисунок выполняет не вспомогательную, чисто иллюстративную функцию, а играет роль основного материала, при отсутствии которого ребенок часто не может понять художественное произведение. Слова текста служат маленькому ребенку указанием на действия и обстоятельства, которые он должен шаг за шагом зрительно проследить, рассматривая соответствующую картинку. На этом этапе развития рисунок представляет для ребенка саму действительность, которую нельзя заменить словесным описанием.

В дальнейшем слова текста начинают вызывать у ребенка необходимые ассоциации и без помощи наглядной основы. Старшие дети начинают понимать фабулу сказки или несложного рассказа уже без помощи иллюстраций. Однако понимание более сложного содержания - внутреннего смысла произведения, общественного значения поступков героев, нравственного смысла их поведения - представляет большие трудности для ребенка. В преодолении этих трудностей существенную роль снова начинает играть иллюстрация: для понимания наиболее трудных моментов текста ребенок должен получить возможность обратиться к наглядному изображению и проследить на нем те действия, взаимоотношения персонажей, в которых ярче обнаружится их внутренний смысл.

Литература:

1. Ушакова О.С. Методика развития речи детей дошкольного возраста: учебно-методическое пособие, для студентов высших учебных заведений/ О.С. Ушакова, Е.М. Струнина. – М.: Академия. – 2004.
2. Часовская Е.Ю. Использование иллюстраций в процессе ознакомления дошкольников с художественной литературой. Режим доступа: <http://nsportal.ru/detskiy-sad/razvitie-rechi/2013/01/05/ispolzovanie-illyustratsiy-v-protssesse-oznakomleniya>

* 297213 *

Баймусаева Б.Ш., Тойматова Д.Г.

Южно-Казахстанский Государственный педагогический университет,

ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

В процессе формирования культуры речи важно не только дать понятие этикета, а привить и развить у ребенка хорошие привычки, манеры, культуру речевого общения. Становясь более самостоятельными, дети дошкольного возраста выходят за рамки семьи и начинают общаться с более широким кругом людей, особенно со сверстниками. Расширение круга общения требует от ребёнка полного овладения средствами общения, основным из которых является речь. Высокие требования к развитию речи предъявляет и усложняющаяся деятельность ребёнка.

Развитие речи у детей дошкольного возраста осуществляется в нескольких направлениях: совершенствуется её практическое употребление в общении с другими людьми, вместе с тем речь становится основой перестройки всех психических процессов, и конечно орудием мышления. При определённых условиях воспитания, ребёнок начинает не только пользоваться речью, но и осознавать её строение, что имеет важное значение для овладения грамотой в дальнейшем.

Практическое владение языком предполагает умение различать на слух и правильно воспроизводить все звуковые единицы родного языка, поэтому работа по формированию звукопроизношения у дошкольников должна проводиться систематически. Важными средствами звуковой выразительности речи являются тон, тембр, паузы, разные типы ударений. Необходимо научить детей правильно пользоваться интонацией, строить интонационный рисунок высказывания, передавая не только его смысловое значение, но и эмоциональные особенности. Параллельно с этим идет формирование умений правильно пользоваться темпом, громкостью произношения в зависимости от ситуации, отчетливо произносить звуки, слова, фразы, предложения, – считает О.С. Ушакова [1].

На протяжении дошкольного периода продолжает расти запас слов ребёнка. По сравнению с ранним детством словарь ребёнка - дошкольника увеличивается, как правило, в три раза, а у некоторых детей и в пять раз. При этом рост словарного запаса непосредственно зависит от условий жизни и воспитания; индивидуальные особенности здесь наиболее заметны, чем в любой другой области психического развития. Усвоение языка определяется активностью самого ребёнка по отношению к языку. Эта активность проявляется при словообразовании и словоизменении. Именно в дошкольном возрасте обнаруживается чуткость к языковым явлениям. Наряду с ориентировкой на

смысл слов, на обозначаемую словами действительность дошкольники обнаруживают большой интерес к звуковой форме слова независимо от его значения. Они с увлечением упражняются в сочинении рифм. Высокая активность ребёнка по отношению к языку лишь выливается в стихотворную форму, но это далеко ещё не поэтическое творчество.

Достаточная осмысленность речи появляется у дошкольников только в процессе специально организованного обучения, что как раз и касается основных формулировок этикета.

Пути формирования культуры речи опирается на особенности развития речи дошкольников. Если он усваивает, что к воспитателю и другим чужим взрослым следует обращаться по имени и отчеству, то затем следует усвоение и основных формул этикета – приветствия, просьбы, благодарности, прощения, и так далее. Очень важно, чтобы ребёнок постоянно слышал такие формулы общения от взрослых, то есть от своих родителей. Формулы вежливого обращения в семье автоматически усваиваются ребёнком в дошкольном возрасте. Это и составляет основу формирования речевого этикета [2, с. 45].

Воспитателю, который стремится развивать речь ребёнка до такой степени, чтобы тот был готов к следующему этапу своей жизни, необходимо учесть требования к речи старшего дошкольника. К ним относятся:

- умение вести диалог, т.е. задавать собеседнику вопросы и отвечать на вопросы;
- умение пересказывать текст, а так же составлять собственные рассказы;
- чёткая дикция и правильное произнесение слова;
- выразительность речи, в которой присутствуют интонационное и темповое разнообразие, а также разная степень громкости;
- большой словарный запас и употребление слов соответственно их значениям;
- отсутствие слов, нежелательных в общении (слова-паразиты, грубость, мат и т. п.);
- употребление в речи не только односложных, но и многосложных предложений.

Также воспитатель должен обязательно учитывать, что для воспитания речевого этикетного поведения, необходимо следующие условия:

- Позитивный настрой на занятиях и в повседневной жизни. Нельзя никого из воспитанников забыть или обидеть. Обращения по именам, похвала, призы и прочие увлекающие детей способы обучения помогут в создании позитивного настроения;

- Пример взрослых, и, прежде всего воспитателя. Ребенок видит и оценивает взрослых, прощает или не прощает ошибки, допущенные ими. Воспитателю желательно всегда оценивать свое поведение с позиций доказательности, разумности и необходимости соблюдения этикета и соответствия своим собственным поучительным словам. Все должно быть

продумано для достижения главной цели-создания творческой и доброжелательной обстановки, в которой развивается личность ребенка;

- Связь с семьей. Эта связь позволяет сохранить единство и преемственность требований. Общая цель и семьи, и детского сада - хорошо воспитанный, культурный и образованный человек, которого мы вместе создаем из малыша, являясь в этом важнейшем деле сотрудниками;

- Большую роль в обучении и воспитании поведенческой культуры играет родной язык. Обучение же правильному и красивому поведению в свою очередь способствует речевому развитию воспитанника. С помощью проведения словарной работы у него расширяется круг этико-поведенческих понятий.

Указанные особенности развития речи у детей дошкольного возраста оказывают влияние на процесс формирования у них речевого этикета. Рассмотрим далее структуру данного процесса. И.Н. Курочкина, рассматривая этапы формирования речевого этикета у детей дошкольного возраста, выделяет следующие этапы:

- На первом (в младшей и средней группах) формируются первичные представления о поведенческих правилах. Педагог только называет правило и следит за его соблюдением.

- На втором этапе (в старшей и подготовительной группах) даются этикетные понятия, связи правил поведения, их нравственная и эстетическая основа. От дошкольника требуют осознанного выполнения правил этикета, понимание их целесообразности и разумности [3].

Таким образом, специфика воспитания детей старшего дошкольного возраста обусловлена основными приобретениями ребенка и дидактической направленностью процесса взаимодействия со взрослым. Несомненно и то, что произведения детской художественной литературы, воздействуя на чувства детей, способствуют эмоциональному слиянию ребенка с героями произведений, возникновению у дошкольников желания следовать положительным примерам и выступают средством усвоения детьми старшего дошкольного возраста эталонов положительных форм общения, формируя позитивное отношение к использованию речевых этикетных норм.

Литература:

1. Ушакова О.С. Методика развития речи детей дошкольного возраста: учебно-методическое пособие, для студентов высших учебных заведений/ О.С. Ушакова, Е.М. Струнина. – М.: Академия. – 2004. Режим доступа: <https://innostud.am/application/library/f782612f.pdf>

2. Безгина О.Ю. Речевой этикет старших дошкольников. Методическое пособие. – М., 2019.

3. Курочкина И. Н. Этикет для детей и взрослых: учеб. пособие для студентов высших педагогических учебных заведений / И. Н. Курочкина. – М.: Академия, 2013.

* 297214 *

Баймусаева Б.Ш., Фазылова Н.В.*Южно-Казахстанский Государственный педагогический университет,
Шымкент, Республика Казахстан*

ВОЗМОЖНОСТИ ВСЕСТОРОННЕГО РАЗВИТИЯ РЕБЕНКА В ПРОЦЕССЕ ФЭМП

Математическое развитие дошкольников, по мнению А.А. Столяра, понимается как качественные изменения в формах их познавательной активности, которые происходят в результате формирования элементарных математических представлений и связанных с ними логических операций. [1]. Математическое развитие дошкольников была заложено в работах Л.А. Венгера и на сегодня является наиболее распространенной в теории и практике обучения математике дошкольников. Целью обучения на занятиях в детском саду является усвоение ребенком определенного заданного программой круга знаний и умений. Л.А. Венгер считает, что развитие умственных способностей при этом достигается косвенным путем: в процессе усвоения знаний. Именно в этом и заключается смысл широко распространенного понятия «развивающее обучение» [2, с. 18].

Говоря о процессе формирования элементарных математических представлений у детей дошкольного возраста, нельзя не упомянуть и о том, в чем состоит значение обучения детей математике. Во-первых, обучение детей математике является источником их развития, и именно в этом направлении и должно осуществляться обучение детей. Методистами рекомендуется в работе с детьми ориентироваться на зону ближайшего развития, т.е. не на то, что дети способны уже делать, а на то, что они выполнять делать самостоятельно или под руководством взрослого. Педагог, работая над формированием элементарных математических представлений у детей, упорядочивает их представления, работает над формированием у ребенка первых понятий, развитием мыслительных способностей как базы дальнейшего математического развития в период школьного обучения.

Понятие «развитие математических способностей» включает в себя комплекс представлений о пространстве, форме, величине, времени, количестве, их свойствах и отношениях, которые необходимы для формирования у ребенка «житейских» и «научных» понятий.

Результатом процесса формирования элементарных математических представлений является математическое развитие детей дошкольного возраста. Внедрение нового государственного образовательного стандарта дошкольного образования потребовало изменения организации непосредственной

образовательной деятельности в ДООУ. Остановимся вкратце на главных направлениях всестороннего развития личности ребенка на основе ФЭМП:

1) Сенсорное развитие (ощущение и восприятие)

В основе познания маленькими детьми качественных и количественных признаков предметов и явлений лежат сенсорные процессы (движение глаз, прослеживающих форму и размер предмета, ощупывание руками и др.). При формировании элементарных математических представлений у дошкольника воспитатели опираются на различные анализаторы (тактильный, зрительный, слуховой, кинестетический) и одновременно развивают их. Развитие восприятия идет путем совершенствования перцептивных действий (рассматривание, ощупывание, выслушивание и пр.) и усвоения систем сенсорных эталонов, выработанных человечеством (геометрические фигуры, меры величин и др.).

2) Развитие мышления

Мышление – процесс сознательного отражения действительности в представлениях и суждениях. Опыт обучения свидетельствует о том, что развитию логического мышления дошкольников в наибольшей степени способствует изучение начал математики. По мнению Е.А.Носовой, для математического стиля мышления характерны четкость, краткость, расчлененность, точность и логичность мысли, умение пользоваться символикой [3].

В процессе формирования элементарных математических представлений у детей развиваются все виды мышления: наглядно-действенное; наглядно-образное; словесно-логическое; математическое. Они носят отвлеченный характер, оперирование ими требует выполнения системы сложных умственных действий. Авторы пособия «Теории и технологии математического развития детей дошкольного возраста» утверждают, что в повседневной жизни, в быту и в играх ребенок достаточно рано начинает встречаться с такими ситуациями, которые требуют применения, хотя и элементарного, но все же математического решения (приготовить угощение для друзей, накрыть стол для кукол, разделить конфеты поровну и т. д.), знания таких отношений, как много, мало, больше, меньше, поровну, умения определить количество предметов во множестве, выбрать соответствующее количество элементов из множества и т. д. [4, с. 24].

3) Развитие памяти, внимания, воображения

Память включает в себя запоминание («Запомни — это квадрат»), припоминание («Как называется эта фигура?»), воспроизведение («Нарисуй круг!»), узнавание («Найди и назови знакомые фигуры!»). Внимание не выступает как самостоятельный процесс. Его результатом является улучшение всякой деятельности. Для активизации внимания решающее значение имеет умение поставить задание и мотивировать его. Образы воображения формируются в результате мысленного конструирования объектов («Представьте фигуру с пятью углами»).

4) Развитие речи

Математические занятия оказывают огромное положительное влияние на развитие речи ребенка, в частности, на:

- обогащение словаря (числительные, пространственные предлоги и наречия, математические термины, характеризующие форму, величину и др.);
- согласование слов в единственном и множественном числе («один зайчик, два зайчика, пять зайчиков»);
- формулировка ответов полным предложением;
- логические рассуждения.

Формулировка мысли в слове приводит к лучшему пониманию: вербализуясь, мысль формируется. Умение выражать мысли словами требует активной умственной работы и пополнения словарного запаса.

5) Развитие специальных навыков и умений

На математических занятиях у детей формируются специальные навыки и умения, необходимые им в жизни и учебе: счет, вычисление, измерение и др.

б) Развитие познавательных интересов

Большую роль в формировании интереса к учению играет создание проблемной ситуации, столкновение детей с трудностью, которую они не могут разрешить при помощи имеющегося у них запаса знаний.

Чтобы ребенок успешно освоил начальную программу математического образования, он должен логически мыслить. Поэтому развитию познавательных способностей детей нужно подчинять не только содержание, но и методы работы. Учебный материал и приемы учебной работы должны быть достаточно, но не чрезмерно разнообразны. Разнообразие обеспечивается не только столкновением учащихся с различными объектами в ходе обучения, но и тем, что в одном и том же объекте можно открывать новые стороны. Один из приемов возбуждения у учащихся познавательного интереса - это показ учащимся нового, неожиданного, важного в привычном и обыденном.

Таким образом, уже в дошкольном возрасте дети знакомятся с математическим содержанием и овладевают элементарными вычислительными умениями, а формирование у них элементарных математических представлений является одним из важных направлений работы дошкольных учреждений.

Литература:

1 Столяр А. А. Формирование элементарных математических представлений у дошкольников. – М.: Просвещение, 2007. Режим доступа: <http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=3077603>

2 Венгер Л.А., Дьяченко О.М. Игры и упражнения по развитию умственных способностей у детей дошкольного возраста. – М.2019.

3 Носова Е. А. Формирование умения решать логические задачи в старшем дошкольном возрасте. – М.: Просвещение, 1990. Режим доступа: <http://elib.bspu.by/handle/doc/15289>

4 Михайлова З. А., Носова, Е. Д., Столяр А. А., Полякова М. Н., Вербенец А. М. Теории и технологии математического развития детей дошкольного возраста. – СПб: Питер, 2008.

* 297215 *

Баймусаева Б.Ш., Эргашова И.М.*Южно-Казахстанский Государственный педагогический университет,
Шымкент, Республика Казахстан***РОЛЬ СКАЗКИ КАК ФОЛЬКЛОРНОГО ЖАНРА В ДОШКОЛЬНОМ
ЛИТЕРАТУРНОМ ОБРАЗОВАНИИ**

Народная сказка есть повествовательный фольклорный жанр. Это рассказ, передаваемый из поколения в поколение только путем устной передачи. Сказка характеризуется как рассказ, т.е. она принадлежит к повествовательным жанрам. Этот признак так же еще не является решающим, т.к. имеются и другие повествовательные жанры (былина, баллада), которые не относятся к сказкам. Самое слово «сказка» обозначает нечто рассказываемое. Это значит, что народ воспринимает сказку как повествовательный жанр по преимуществу.

Крупнейший исследователь и собиратель сказки А.И. Никифоров много работал над методикой собирания. Он выпустил несколько специальных работ, посвященных сказке как форме. Определение, данное Никифоровым, гласит: «Сказки – это устные рассказы, бытующие в народе с целью развлечения, имеющие содержанием необычные в бытовом смысле события (фантастические, чудесные или житейские) и отличающиеся специальным композиционно-стилистическим построением» [1, с. 28]. Это определение есть результат научного понимания сказки, выраженный в кратчайшей формуле. Здесь даны все основные признаки, характеризующие сказку.

Другой признак, установленный А.И. Никифоровым, состоит в том, что сказка рассказывается с целью развлечения. Она принадлежит к развлекательным жанрам. Сказка имеет преимущественно эстетические функции, она – художественный жанр по своим целям и отличается этим от всех видов обрядовой поэзии, которая имеет прикладное значение.

Признак развлекательности стоит в связи с другим признаком сказки, выдвигаемым Никифоровым, а именно необычностью события, составляющего содержание сказки. Необычность понимается не только как необычность фантастическая, но и как необычность житейская, что дает возможность подводить под это определение и новеллистические сказки.

Последний признак, выдвигаемый Никифоровым, – специальное композиционно-стилистическое построение. Стиль и композицию мы можем объединить общим понятием поэтики и сказать, что сказка отличается специфической для нее поэтикой.

Есть, однако, один признак, хотя и намеченный, но недостаточно раскрытый Никифоровым и состоящий в том, что в действительность рассказанного не верят. Что сам народ понимает сказку как вымысел, видно не

только из этимологии слова, но и из поговорки «Сказка – складка, песня – быль» [2, с. 49]. Но сказки бывают не только народные, но и литературные. Народная сказка – творчество народа, а литературная сказка – плод авторского гения.

Сочетание в литературной сказке сказочного и волшебного, реального и обыденного делает ее двуплановой: одинаково интересной и детям и взрослым. Ребенка привлекают невероятность сказочных событий, очарование вымысла, победа добра над злом, быстрая смена событий.

Литературная сказка – целое направление в художественной литературе. Она выросла не на пустом месте. Фундаментом ей послужила сказка народная, ставшая известной благодаря записям ученых-фольклористов.

Эпоха романтизма создала промежуточную стадию между народной и литературной сказкой. Романтики видели в произведениях устного народного творчества свои эстетические образцы, источники современной литературы и основу ее национального характера.

Литературная сказка часто заимствует опыт других жанров – романа, драмы, поэзии. Отсюда и элементы драматизма, лиризма, эпичности. В литературной сказке переплетаются элементы сказки о животных, бытовой и волшебной сказки, приключенческой и детективной повести, научной фантастики и пародийной литературы. Она может возникать из народной сказки, предания, поверья, саги, легенды, даже пословицы и детской песенки.

Крупнейший исследователь сказки В.Я.Пропп сказал про нее: «Универсальность сказки, ее повсюдность, столь же поразительна, как и ее бессмертие. Все виды литературы когда-нибудь отмирают. Между тем сказку понимают решительно все. Она беспрепятственно переходит все языковые границы от одного народа к другому, и сохраняется в живом виде тысячелетиями. Это происходит потому, что сказка содержит какие-то вечные, неувядаемые ценности. Сказка поэтична, задушевна, красива и глубока ее правдивость, веселость, жизненность, сверкающее остроумие; в ней сочетается детская наивность с глубокой мудростью и трезвым взглядом на жизнь» [3, с. 26].

Для того чтобы понять, что такое сказка, приведем несколько определений сказки, взятых из разных источников И.В. Вачковым [4]:

- «Вымышленный рассказ, небывалая и даже несбыточная повесть, сказание» (В.Даль. Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1994);
- «Повествовательное, обычно народно-поэтическое, произведение о вымышленных лицах и событиях, преимущественно с участием волшебных, фантастических сил» (С.И. Ожегов. Словарь русского языка. – М., 1986);
- «Повествовательное произведение устного народного творчества о вымышленных событиях, иногда с участием волшебных фантастических сил» (Словарь русского языка. – М., 1988. Т. IV);
- «Один из основных жанров устного народно-поэтического творчества, эпическое, преимущественно прозаическое художественное произведение

волшебного, авантюрного или бытового характера с установкой на вымысел» (Литературный энциклопедический словарь. – М., 1988);

- «Краткая поучительная, чаще оптимистическая история, включающая правду и вымысел» (С.К. Нартова-Бочавер. Хрестоматия. Сказки народов мира.– М., 1996).

И это далеко не полный перечень определений сказки. Л.С. Выготский пишет о том, что сказка помогает уяснить сложные житейские отношения; ее образы как бы освещают жизненную проблему, чего не могла бы сделать холодная прозаическая речь, то сделает сказка своим образным и эмоциональным языком [5, с. 268].

Проанализировав огромное количество сказок, В.Я. Пропп пришел к следующему выводу: сказки отличаются от других жанров однотипностью своего строения. Все сказки начинаются однотипно и также заканчиваются, но имеют самое разнообразное содержание [3, с. 56].

В. Оклендер считает, что сказки уникальны не только как литературный жанр, но и как произведение, которое полностью понятно ребенку, как никакая другая форма искусства. Сказки обладают глубочайшим знанием, смыслом, они действительно попадают в самую точку, когда речь идет об основных всеобщих эмоциях: любви, ненависти, страхе, гневе, чувстве одиночества, изоляции и утраты. Сказки и народные сказания, подобно народной музыке, имеют глубокие корни в истории человечества и заключают в себе борьбу, конфликты, печаль и радость, с которыми люди сталкивались веками [6].

В наше время, когда в престижные школы и детские сады надо сдавать экзамены, большее внимание уделяется развитию одной сферы – интеллектуальному развитию ребенка. Народная сказка – одно из самых доступных средств для развития эмоций ребенка, которое во все времена использовали педагоги и родители. Никакие, даже сверхнужные, знания не должны опережать нравственного развития ребенка.

Литература:

1. Никифоров А.И. Сказка и сказочник. – М.: ОГИ, 2008.
2. Психологические и психофизиологические исследования речи/ Под ред. Т.Н.Ушаковой. – М., 2015.
3. Пропп В.Я. Русская сказка. – М., 2020.
4. Вачков И.В. Сказкотерапия. Развитие самосознания через психологическую сказку. – М.,2017.
5. Выготский Л. С. Мышление и речь. Собр. соч. в 6 т. – М., 2018.
6. Оклендер В. Окна в мир ребенка. Режим доступа: http://www.aktivnoetv.ru/writer/3922/books/11445/oklender_vayolet/okna_v_mir_rebenka_rukovodstvo_po_detskoj_psihoterapii

ЗАКОН**Борбата срещу икономическите престъпления**

* 297204 *

Шошаева Л.С.*Қазтұтынуодағы Қарағанды университетінің аға оқытушысы, Қарағанды қ.,
Қазақстан Республикасы***СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ
ЖОЛДАРЫ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ӨРКЕНИЕТ**

Мемлекеттік басқаруды, экономиканы, білім беруді, денсаулық сақтауды және мемлекеттік және қоғамдық өмірдің басқа да салаларын цифрландыру жалпы әлемдік трендке айналды. Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесі, оның барлық құрылымдық элементтері сандық технологиялардың әсерін сезінеді. Қазіргі кезеңде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте цифрлық технологияларды пайдалану негізгі мемлекеттік міндеттердің біріне айналды, бұл туралы ҚР Президенті 2020 жылдың 1 қыркүйегіндегі Қазақстан Халқына Жолдауында [1] және 2022 жылдың 1 ақпанында сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері жөнінде кеңес өткізу кезінде атап өтті. Осы кеңесің нәтижесінде 2022 жылдың 2 ақпанында Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының 2022 – 2026 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекітілді [2].

Қазақстан мемлекеттік тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың тиімді, әлемдік стандарттарға сай институттары мен тетіктерін құру бағытымен мақсатты және кезең-кезеңмен жүріп келеді.

Біздің елімізде қазіргі заманғы сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнама жұмыс істеуде, оның негізі «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл» [3] және «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» [4] заңдар болып табылады, «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы [5] іске асырылуда, мемлекеттік қызмет және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы

функцияларды кешенді түрде іске асыратын арнайы уәкілетті орган құрылды, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет саласындағы халықаралық ынтымақтастық белсенді жүзеге асырылуда.

Қазақстанның осы маңызды мәселе бойынша қағидаттық ұстанымын білдіретін еліміздің басты стратегиялық құжаты мемлекеттің алдағы жылдардағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының негізі болып табылады.

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заңның 1-бабының 6-тармақшасына сәйкес сыбайлас жемқорлық – жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамдардың, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдардың, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдарға теңестірілген адамдардың, лауазымды адамдардың өздерінің лауазымдық (қызметтік) өкілеттіктерін және соған байланысты мүмкіндіктерін жеке өзі немесе делдалдар арқылы жеке өзіне не үшінші тұлғаларға мүліктік (мүліктік емес) игіліктер мен артықшылықтар алу немесе табу мақсатында заңсыз пайдалануы, сол сияқты игіліктер мен артықшылықтарды беру арқылы осы адамдарды параға сатып алу.

Күрделі, тарихи өзгермелі, келеңсіз әлеуметтік құбылыс болып табылатын сыбайлас жемқорлық адамзат өркениеті дамуының ерте кезеңдерінде пайда болғаны мәлім.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы функцияларды кешенді түрде іске асыратын арнайы уәкілетті орган - Қазақстан Республикасы *Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі және Президент бастамасымен* Қазақстан Республикасы Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі құрылды.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Жолдауының нәтижесінде «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы қабылданды. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы – бұл цифрлық технологияларды пайдалану есебінен елдің әрбір тұрғынының өмір сүру деңгейін арттыруға бағытталған маңызды кешенді бағдарлама. Бағдарламаның

негізгі мақсаттары Қазақстан Республикасы экономикасының даму қарқынын жеделдету және халықтың өмір сүру сапасын жақсарту, сондай – ақ экономиканың қағидатты жаңа траекториясы-Болашақтың цифрлық экономикасына өтуі үшін жағдай жасау болды. Бағдарламаны іске асырудың бес негізгі бағыты:

«Экономика салаларын цифрландыру» - еңбек өнімділігін арттыруға және капиталдандырудың өсуіне алып келетін озық технологиялар мен мүмкіндіктерді пайдалана отырып, Қазақстан Республикасы экономикасының дәстүрлі салаларын түрлендіру бағыты.

«Цифрлық мемлекетке көшу» - қажеттіліктерін күні бұрын біліп халық пен бизнеске қызмет көрсету инфрақұрылымы ретінде мемлекеттің функцияларын түрлендіру бағыты.

«Цифрлық Жібек жолын іске асыру» - ішкі контур үшін де, Қазақстан Республикасының транзиттік әлеуетін іске асыру үшін деректерді берудің, сақтаудың және өндеудің жылдамдығы жоғары және қорғалған инфрақұрылымын дамыту бағыты.

«Адами капиталды дамыту» - жаңа жағдайға - білім экономикасына көшуді қамтамасыз ету үшін креативті қоғам деп аталатынды құруды қамтитын түрлендіру бағыты.

«Инновациялық экожүйені құру» - бизнес, ғылыми сала және мемлекет арасындағы орнықты көлденең байланыстармен технологиялық кәсіпкерлік пен инновацияны дамыту үшін жағдай жасау бағыты. Мемлекет инновацияларды өндіріске шығаруға, бейімдеуге және енгізуге қабілетті экожүйе катализаторы ретінде әрекет етеді.

Қазақстан 2019 жылы электрондық үкіметті дамыту деңгейі өте жоғары Азия елдері арасында топ-8 қатарына кіріп, 193 мемлекеттің ішінен 39-орынды иеленді. Өз кезегінде, электрондық қызметтер бойынша-25-ші орын. Статистика бойынша барлық іс жүзінде көрсетілген мемлекеттік қызметтердің 71% – ы электронды түрде, тағы 16% - ы ХҚКО-ларда, яғни мемлекеттік қызметтердің 87% - ында «адами фактор» алынып тасталды. eOtinish электрондық жүйесі іске қосылды.

Қазір сыбайлас жемқорлық туралы хабарлаған адам пара немесе залал сомасына қарай осы соманың 10 пайызына ие болады. Бұл ретте ең жоғары сыйақы 4 мың АЕК-ке дейін немесе 11,6 миллион теңгені құрауы мүмкін.

Пайдаланған қайнар көздер тізімі:

- 1 Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2020 жылғы 1 қыркүйек // https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek
- 2 Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының 2022-2026 жылдарға арналған тұжырымдамасы. 2ақпан 2022 жыл /// <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2200000802>
- 3 Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V ҚРЗ Заңы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000410>
- 4 Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V ҚРЗ Қазақстан Республикасының Заңы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000416>

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам. Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 20 мамырдағы бағдарламасы // www.zakon.kz
- 2 Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30.08.95 ж. Соңғы редакциядағы күні 10.03.2017 ж. // www.zakon.kz
- 3 Куракова Н.В. Место исполнительного производства в системе права // Арбитражный и гражданский процесс. 2004, №12, с.37
- 4 Баймолдина З.Х. Гражданское процессуальное право Республики Казахстан. Т2. – А.: КазГЮА 2001.
- 5 Гражданский процесс. Под ред. Треушников М.К. - Москва. ООО «Городец-Издат» 2000.
- 6 ҚР азаматтық процестік кодексі. 31.10.2015. Соңғы редакциядағы күні 12.12.2017 ж. // www.zakon.kz
- 7 «Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 2 сәуірдегі № 261-IV Заңы. Соңғы редакциядағы күні 01.01.2018 ж. // www.zakon.kz
- 8 Гражданский процесс. Под ред. Мусина В.А., Чечиной И.А. - Москва. «Проспект». 1998.
- 9 «Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. 30.06. 2017 ж. // www.zakon.kz
- 10 «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» ҚР кодексі (Салық кодексі). 25.12.2017ж. // www.zakon.kz
- 11 «Қазақстан республикасындағы кедендік реттеу туралы» Қазақстан Республикасының № 123-VI ҚРЗ Кодексі. 26.12. 2017 ж. // www.zakon.kz
- 12 Морозова И.Б., Треушников А.М. Исполнительное производство. М., 2006г. с.34
- 13 «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Қазақстан Республикасының № 235-V ҚРЗ Кодексі. 05.07. 2014 ж. // www.zakon.kz

- 14 «Неке (ерлі- зайыптылық) және отбасы туралы» ҚР Кодексі. 26.12.2011 № 518-IV. Соңғы редакциядағы күні 18.04.2017 // www.zakon.kz
- 15 ҚР Азаматтық Кодексі (жалпы бөлім) 27.12.1994. Соңғы өзгерістер мен толықтырулар 01.01.2018 // www.zakon.kz
- 16 «Төлемдер және төлем жүйелері туралы» Қазақстан Республикасының № 11-VI ҚРЗ Заңы 26.07.2016 ж. // www.zakon.kz
- 17 Белоусов Л.В. Исполнительное производство: первые итоги // Законодательство. 1998. №11.
- 18 Казангапов С., Жапаров Е. Исполнения судебных постановлений – один из путей стабилизации экономики // Фемида. 2013. №3.
- 19 Қайдаров А. Қарызды өндіру оңай емес // Заңгер, 2015. №7
- 20 «Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру туралы» Қазақстан Республикасының № 105-V Заңы. 21.06.2013ж. // www.zakon.kz
- 21 Қыстаубаева К. Жеке сот орындаушылар банктерден ақпарат алуға құқылы. <http://zhso.kz/>
- 22 Жумабаев Б. Долги тяжкие на не надежные // Юридическая газета. 2011. №34.
- 23 «Банктер және банк қызметі туралы» ҚР Заңы 31.08.1995 Соңғы редакциядағы күні 24.05.2018 ж. // www.zakon.kz
- 24 Нұрлыбай О. Сот орындаушыларының жауапкершілігі мол. // Заң газеті. 2006. №8.
- 25 Жақашев С.С. Жеке сот орындаушылар институтын одан әрі дамыту және сот орындаушыларының мемлекеттік қызметін біртіндеп қысқарту <http://www.almaty.adilet.gov.kz/>
- 26 Таблица показателей исполнения судебных актов ЧСИ и ГСИ за 12 месяцев 2017 года. <http://zhso.kz/ru/statistika.html>

ПСИХОЛОГИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

Обща психология

* 296525 *

*senior lecturer of the department, Master **Mataeva B. U.***

1st year student of the specialty "Foreign language: two foreign languages "

Amangeldina D.

Ust-Kamenogorsk named after S. Amanzholov

East Kazakhstan University

FEATURES OF STIMULATING STUDENT LEARNING

Motivation is the main driving force in human behavior and activity, as well as in the process of forming a future specialist. Therefore, the question of the reasons for the educational and professional activities of students is of particular importance. Motives is a mobile system that can be influenced. Even if a student has not made a choice of a future profession completely independently and consciously, purposefully forming a stable system of motives for activity, a future specialist can be helped in professional adaptation and professional development. The study of the motives for choosing a future profession and the dynamics of educational motives in the process of mastering the profession allows you to adjust educational motives and influence the professional development of students. The effectiveness of the educational process is directly related to how high the motivation for mastering the future profession is. The formation of professional intentions is influenced by the socio-psychological characteristics of young people, their interests, abilities, attitude to work, past experience, social environment, interpersonal relationships. Focusing on continuing education may depend on the level of requirements, self-esteem, as well as the desire to succeed. The desire for success can be based on a unique trait of a person, whether it is a desire to challenge yourself or confirm the value of your personality or achieve a socially significant result, as well as a desire to do what people need. Youth maximalism also has a great influence on the professional aspirations of young people. Young people do not recognize what they think is gray, simple, and young people can approach the choice of profession with the highest criteria. For a school graduate, focusing on continuing education largely depends on the inertia of experience. This is

because teaching for a student is a common form of activity. Therefore, an institute or a technical school is closer and clearer to him, and he more clearly represents the learning process in an educational institution than working in a workshop or on a construction site. This is natural, because it is difficult for a student who has been working on books for ten years to appreciate everything that goes beyond his direct experience and the learning process. Therefore, he often chooses an action that he now feels capable of, that is, teaching. At the end of school, most students have objective motives for continuing their studies. They expect to receive education, vocational training, higher education and a diploma. But at the same time, it is obvious that many are guided by formal motives that do not have a direct approach to learning. Although the main reason for entering a university or college is interest in the chosen profession, the salary and prestige factor is also important. Educational motivation consists in evaluating various aspects of the educational process of students, its content, forms, methods of organization in terms of goals that may or may not correspond to their individual needs and learning goals. We conducted a number of studies and identified some features of students' learning motivation. Using the methodology of studying the motives of educational activity (A. A. Rean, V. A. Yakunin) we compared the motives of educational activity among university and college students. For college students, the most important in training are the motives for ensuring the success of professional activity and the desire to become a highly qualified specialist. These motives occupy the first two places. In the third place is the motive for obtaining a diploma. Motives related to direct learning, mental activity, personal growth and intellectual satisfaction occupy the last positions.

University students are primarily guided by the motive of obtaining a diploma. For them, the motive of obtaining deep and solid knowledge and the desire to become a highly qualified specialist is not important. In the third place in the system of learning motives is ensuring the success of future professional activity and striving for successful study at a university. Thus, the motives for teaching college and university students have significant differences. The leading motives for teaching university students are pragmatic motives (obtaining a diploma of higher education), cognitive motives, as well as motives of professional and personal reputation. Students of secondary specialized educational institutions in their studies are primarily guided by the motives of professional formation. For them, the pragmatic motive is less important, which is associated with the low reputation of secondary special education.

In addition, college students are not guided by the motives of acquiring and deepening knowledge, intellectual satisfaction, and developing their abilities and skills. Most of the students who have entered higher education institutions or colleges have not yet decided who exactly they want to become. The reason for this is the discrepancy between the idea of a profession that leads school graduates to university or college, and the actual content of this profession. The randomness of professional self-determination can lead to difficult experiences, disappointments in the chosen profession and serious internal conflicts. Higher expectations compared to the freedom school and poor knowledge of the responsibility for learning, combined with the expected complexity of the material, do not contribute to the success of learning. There is a clear gap between the real educational process and the mythology of students' ideas about both studying at a university and working in their chosen specialty. It is clear that such a gap leads to various problems in later life. There are the following types of educational motivation of students: professional motives (getting a profession), cognitive motives (getting new knowledge and getting satisfaction from the process of cognition itself), pragmatic motives (getting high incomes), social motives (getting benefits for society), motives of social and personal prestige (forming oneself and securing oneself in a certain social environment in the future). The psychological features of students' learning activities change during their studies at the university. The first-year student is characterized by high level indicators of professional and educational values, which act as motives governing the educational activities of students. In the second and third years, there is a general decrease in the intensity of all motivational components, as well as a violation of their hierarchical system. Professional and cognitive motives cease to control the academic work of students, as a result of which their educational activities and achievements during this period are significantly reduced, which is called "frustration syndrome". The fourth and fifth courses are characterized by the fact that against the background of reduced level indicators, the degree of integration and integration of various forms of learning motivation into a single system structured in accordance with the level of their generalization increases. If in the junior years the attitude to the profession affects the activity and effectiveness of educational work mainly indirectly, that is, through professional and cognitive motivation, then in the fifth year, satisfaction with the profession is directly related to the effectiveness of students' educational activities.

At the student age, there are often disappointments in professional and life choices, inconsistencies in expectations and ideas about the profession and the realities of its development. For boys and girls who have chosen a profession in an ill-conceived way, difficulties often arise in the future: one does not cope with studying, another is disappointed in the profession, the third doubts the correctness of choosing a university. It is argued that the number of students dissatisfied with the chosen profession for senior courses is not decreasing, but growing. This can be explained by various reasons, including the level of teaching at a particular university, the discovery of shadow aspects of the future profession that the student did not see. According to A. A. Rean, despite the fact that the satisfaction with the profession before graduation was minimal, the attitude towards the profession itself remains positive. The student period can stimulate the development of young people, giving them time to understand the important problems of choosing their life path and, thus, reduce the severity of subsequent life crises, but it can also help strengthen the position of the infant, fear of future adulthood and their own independence. In this regard, one of the main tasks of vocational training is professional literacy, competence and personal development of young people.

The presence of higher education, regardless of the motives for obtaining it, is perceived by students as the basis of the main components of a future good life and success. This means that the value of higher education is perceived by all students and that they feel it, but this value lies in the way the value is replenished and in how a person perceives it.

Motivation refers to an element that allows you to improve the quality of knowledge. It should be noted that here, first of all, it is necessary to form a position that considers higher education not as a formal part of the path to a comfortable life, but rather as a process of mastering professional knowledge. As practice shows, motivated students become stronger in terms of academic performance, academic performance of new materials.

The degree of a student's sense of interest in acquiring knowledge is determined by his motivation as a set of goals, needs and life positions. The study of motivational aspects reveals the reasons that determine the general direction and movement of activity.

A certain gradation of students' motives becomes known depending on the period of study. The main motivation of primary-year students is to obtain higher

education, mastering new social qualities. And for senior students, the main motive is the acquisition of professional skills, the deepening of knowledge. All this allows us to conclude that by increasing knowledge in the learning process, it is possible to form the value-normative positions of students.

References:

1. Zhdanova L. G. psychological problems of youth: a textbook. Samara: PGSGA, 2012.116 P.
2. Kon I. S. Psychology of a high school student: monograph. M.: Enlightenment, 1982.207 P.
3. Shkatulla V. I. legal aspects of the modern education system in Russia. Journal of Russian Law. - №4. – 2007.

Образователна психология

* 296570*

кафедрасының сениор-лекторы, магистрі Матаева Б.Ү.
«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының 1 курс студенті Асхатқызы Ш.
Өскемен қаласы С. Аманжолов атындағы
Шығыс Қазақстан Университеті
«Психология және педагогикалық коррекция»

ӨЗІНЕ ӨЗІ ҚОЛ ЖҰМСАУ ТЫҒЫРЫҚТАН ШЫҒАТЫН ЖОЛ ЕМЕС

Ғылыми тілде адамның өзін – өзіне қол жұмсап өлтіруін суицид деп атайды. Бұл қазірде адамзат қоғамында кең тараған сорақы құбылыс.

Суицид термині итальян психологы Г.Дэзеннің 1947 жылы енгізіп, оны «өз-өзін өлтіруге әрекет ету» деп түсіндірумен байланысты қолданылып келеді. «Суицид» латын тілінен аударғанда «өз-өзін өлтіру, өз-өзіне қол салу» деген мағынаны білдіреді екен. Міне, осыдан бері бұл аты суық сөздің қолданысы әлемнің барлық тілінен орын алып үлгерді, тіпті бүгінгі таңда бүкіл әлемде қоғамдық мәселеге айналды. Қараңыз, әлемде мұның орын алғандығын ғалымдардың мынадай сараптамаларынан көруге болады.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы барлық елдерді суицидтің орын алуын үшке бөліп көрсетеді. Оның біріншісі – *суицидтің төмен деңгейі*. Бұл жылына 100 мың тұрғынға шаққандағы 10 адамға дейін көрсеткіш. Ал, екіншісі – *орташа деңгей*. Мұнда 10-нан 20-ға дейін 100 мың тұрғынға шаққанда. Үшіншісі – *жоғары деңгей*, яғни 100 мың тұрғынға шаққанда 20 адамнан жоғары.

Жалпы, суицид ХХ ғасырдың орта тұсында қарқынды белең алған десе, бүгінде оның саны әлем бойынша жыл сайын артып баратыны өкінішті. Оған қоса ғалымдар өлімнің бұл түрі ресми деректерге қарағанда әлдеқайда көп деп санайды. Өйткені, өз-өзіне қол жұмсау жолымен қаза тапқандардың отбасы мүшелері мен туыстары оны барынша жасырып, ал сараптама жүргізген ұйымдар қате шешімдер шығарып, оқыс жағдайлар ретінде тіркелетінін айтады дейді.

Әлемдік сарапшылардың есебі бойынша 1950 жылдан бері әлемдегі суицид оқиғасы 60 пайызға өскен. Мысалы, жасөспірімдер арасындағы өз-өзіне қол жұмсау фактілерінің әрбір үшіншісі – қалыпты құбылыс, нақтырақ айтсақ, олар өлгісі келмейді, тек осы әрекеттерімен өздеріне назар аудартқысы келеді дегенді айтуда. Бұл дегеніңіз жастардың әлсіздігі, әлжуаздығы, психологиялық тұрғыда тұрақсыздығы, тым еркін өскендігі, еркелігі мен айтқаны болып, дегендерінің орындалғаны болса керек-ті. Міне мамандар мұның өте қауіпті құбылыс екендігін келтіреді. Себебі, өз-өзіне қол жұмсағандардан түрлі себептерді анықтайды. Алайда, оның барлығы жария етіле бермейді.

Негізінен өзіне-өзі қол жұмсауға оқталған балалар көбінесе ата-ана назарына және қамқорына зәру, 75% олардың ата-аналары ажырасқан немесе бөлек тұрады, көбіне балалар интернаттарда немесе асырап алған ата-аналарымен тұрады

Соңғы уақытта элеуметтік желілер мен ғаламторда балалар және жасөспірімдердің миын улап, қорқынышқа бөлеп, суицидқа шақыратын ойын мен топтар баршылық, онымен қоса олардың ізі қала береді. Мәселен, 2017 жылы әлемдік деңгейде өз-өзін өлтіруді уағыздаған "Синий кит" ойыны қаншама жас балалардың өмірін алып кетті.

Г.Блэйннің айтуынша, жастардың арасындағы жүгенсіздік бейбастықтық, имансыздық пен бүлікшіл көңіл күйдің өсуі отбасындағы тәрбиенің кемшіліктерінен болады. Жастардың өмірдің элеуметтік құбылыстарын барынша өткір сезеді және соған орай әрекет жасайды.

Суицид депрессиялық күй немесе өмірден кету туралы ойлар. Қоршаған орта бұл адамның осы күні байқамауы да мүмкін. Өмірдің мәні туралы ойлау, уайымдау нағыз суицидтің ерекшелігі болып табылады.

Жалпы суицид үш түрлі жолмен жүзеге асырылады.

Нағыз-өлімге бағытталу. Ол кезде соқ жасалмайды, кейде ойланбай жасалынған сияқты көрінуі мүмкін. Оған барған адам өмірден түңіледі, үнемі көңілсіз болып жүреді.

Жасырын- бұл суициалдық мінез-құлықтың түрінде, суицидке бару себептері байқалмайды, бірақ сол бағыт пен сол нәтижені көздейді. Бұндай іс-әрекеттік мінез-құлық өлімге бағытталмайды, өз өміріне қауіп келтіру, өліммен ойынға ұқсайды. Бұндай адамдар суицидтік мінез-құлықтардың себептеріне байланысты өмірден кетудің ашық түрін таңдамайды. Мысалы көлікті өте қатты жүргізу, спорттың қауіпті түрімен шұғылдану немесе зиянды наркотиктерді пайдалану.

Демонстративті парасуицид – өмірмен қоштасумен байланысты емес, өзінің проблемаларына көңіл аударуды қалауы, көмек сұрау, қарым-қатынасқа түсу. Шантаж жасаудың өзіндік әрекеті болуы мүмкін. Осындай іс-әрекетте, ойламаған кенеттен, өз өмірімен қоштасқан оқиғалар кездеседі.

Адамның суицидке ұшырауы

- Қоршаған адамдармен түсініспеушілік.
- Бақытсыз махаббат.
- Жұмыстағы, мектептегі проблемалар.
- Мақсатты түрде балағаттау.
- Қорлау зорлық, ұрып-соғу.
- Өмір мәнін жоғалту.
- Денсаулық проблемалары.
- Жеке өмірдегі сәтсіздіктер.
- Психикалық аурулар.
- Дінге байланысты фанатизм секталарда көп кездеседі.

Өзіне-өзі қол салушылықтың қандай да бір-ақ себебі болады деп айта аламыз. Сонда да кез-келген суицидті меңзейтін ишараларға аса маңыздылықпен

қарау керек. Қауіпті белгілердің тіркесін, егер олар белгілі бір уақыт ішінде сақталатын болса, ерекше қырағылықпен назарда ұстау керек. Көмек туралы жан айғай әрқашан да қол ұшытын соза білетін адамның жауап әрекетіне мұқтаж.

Жалпы алғанда, адам өзін-өзі өлтіруді жоспарлаған кезде ескеруге болатын белгілер бар. Ол өзіне зиян келтіруге немесе өзін-өзі жоюға бағытталған қиялдар, ойлар, бейнелер немесе әрекеттер түрінде көрінуі мүмкін. Егер адам сізге өлу, ұйықтап кетіп оянбау қаншалықты керемет болатынын немесе негізінен бәрі мағынасыз, үмітсіз және ештеңе өзгермейтінін айтса бұл суицидтік мінез-құлықтың белгісі.

Тағы бірнеше белгілері:

- Адам өзіне зиян келтіруі мүмкін атипті заттар сатып алады.
- Адам өсиет немесе қоштасу хатын жазды.
- Ешкіммен сөйлеспей, кейін адамдармен күрт қарым-қатынас жасай бастауы.
- Қарыздарын қайтара бастайды.
- Адам өзін қауіпті ұстайды алкогольді асыра қолданып, кейін көлік жүргізе бастады.
- Кенеттен жақын адамдармен сөйлесуді тоқтатып, кейін ескертусіз жоғалып кетті.

Суицидтік әрекет басқа да психологиялық бұзылыстарда көрінуі мүмкін. Мұндай аурулардың үш негізгі түрі бар. Біріншіден, себепсіз қорқыныш, ішкі қысым немесе мазасыздық сипаттағы невроздар. Неврозбен ауырған адам айналасындағы шындықпен байланыс жоғалтпайды, бірақ онда айналасындағы қоршаған дүниеге деген сенімі жоғалып, барлығынан сезіктеніп, мазасыздық билеп алады. Моральдық қалыптың, азат ойдың жетіспеуінен немесе айналасындағылармен қарым-қатынастың қиындығы нәтижесінде қылық сипатындағы немесе тұлғалық түрдегі мәселелер туындайды. Бұл адамдар жан дүниесі бұзылысымен ауырмайды, сонда да өзін кінәлі ретінде сезінбей бейәлеуметтік тұрғыдағы әрекеттер жасауы мүмкін.

Суицидтік әрекетті болдырмау.

Психологиялық қозу күшін бәсеңдету.

Суицидтік әрекетке итермелеген себепке психологиялық байлану дәрежесін азайту.

Өмір мен өлім туралы нақты, шынайы қатынас қалыптастыру.

Көмектесу үшін не істеуге болады?

Суицидтен құтқару тек достарының қамқоры мен қатысуынан ғана тұрмайды, сонымен бірге төнген қауіптің белгілерін тез арада аңғара білуге де байланысты. Сіздің сол қауіп туралы біліміңіз, ақпаратты меңгеруге деген ұмтылысыңыз біреудің өмірін құтқарып қалуы мүмкін.

Болатын қауіптің белгілерін іздеңіз: өзіне-өзі қол салуға әрекеттенген суицидтік қорқытулар, депрессиялар, жүріс-тұрысындағы немесе мінез-құлқындағы айырықша өзгерістер, сонымен қатар ақырғы тілек-талаптарын білдіруге әзірлену. Шарасыздық пен үміті үзілгендіктің көрініс беруін бірден байқап, жалғыздыққа ұшырап, оқшауланып қалған адам емес пе

екенін анықтау керек. Өзіне-өзі қол жұмсау сияқты маңызды мәселені жан-жақты қарастырып, шеше алатын жауап табу қиын. Бірақ егер сіз өмірден түңілген адамды түсіне біліп, оның жанын ұғына білуге тырыссаңыз, үлкен қадам жасағаныңыз. Әрі қарайғы жағдай сіздің өзара қарым-қатынасыңыздың сапасына байланысты болады. Оны тек сөзбен ғана емес, сонымен бірге вербальді емес эмпатиямен де білдіруге болады; мұндай жағдайда ақыл үйрету емес, қолдау көрсете білу тиімдірек болады.

Суицидке баратын адамдар әсіресе қатты оқшаулану сезіміне берілгіш болады. Соған байланысты олар сіздің ақыл-кеңестеріңізді қабылдауға құлықтары болмайды. Олар көбінесе өздерінің жан жарасын, уайымдарын талқылауды қажет етеді, яғни «Менде өмір сүруге тұрарлықтай ештеңе жоқ» деген сияқты сөздерімен жеткізеді. Егер адам депрессияға ұшыраған болса, онда онымен әңгімелескеннен гөрі оған өзі туралы көбірек айтқызыған дұрыс болады. Сіз ол адамның жан жарасын білдіретін сөздерін, мейлі ол уайым, қайғы, кінә, қорқыныш немесе ашу-ыза болсын, тыңдай білсеңіз, оған баға жетпес көмек бергеніңіз. Тіпті кейде жай ғана үндемей онымен бірге отырсаңыз да, бұл сіздің оған деген қамқорлық қатынасыңыздың, оның тағдырына немқұрайлы қарамайтыныңыздың дәлелі бола алады.

Өз-өзіне қол жұмсау - проблемадан арылудың шешімі емес. Өмір - үлкенді жауапкершілік. Әрі одан әртүрлі эмоция жетегінде айырылып қалуға болмайды. Әр адамның өмірге деген көзқарасы және де санасының жетік жетілуі, психологиялық дертке шалдықпауы, өмірге, күллі адамзат құбылысына позитивті қарау — өзіне қол жұмсаудан аулақ болуының бірінші баспалдағы.

Әдебиеттер:

1. <https://kitapkhana.kz/news/1208-suicid-ktap-krmes.html>
2. <https://abai.kz/post/99180>
3. <https://www.gp3tmn.ru/content/kak-raspoznat-priznaki-suicida>

ТЕХНИЧЕСКИ НАУКИ**Минен***** 297227 *****К.т.н. Мехтиев А. Д., к.т.н. Нешина Е. Г., Алькина А. Д., к.ф.-м.н. Калытка В.А., Биличенко Е.Н.**

*Казахского агротехнического университета им. С. Сейфуллина, Казахстан.
Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова,
Казахстан.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОЛОКОННО-ОПТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ДЛЯ БЕЗОПАСНОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ ГОРНЫХ РАБОТ

На территории Карагандинского угольного бассейна на данный момент действуют восемь шахт, которые добывают в основном коксующийся уголь для нужд металлургической промышленности. Эти шахты опасны из-за внезапных выбросов метанового газа и угольной пыли, поэтому в таких условиях применяется только специальное оборудование для взрывоопасных сред с искробезопасными цепями. Для успешной работы шахты необходимо обеспечить безопасность проведения горных работ путем применения волоконно-оптического мониторинга.

Традиционные методы контроля горного давления, основанные на ручных измерениях, не дают возможности достичь цифровизации производства. Руководство компании АО «АрселорМиттал Темиртау», в чьем подчинении находится шахта им. Костенко, где проводились исследования, заинтересована во внедрении современных цифровых информационных систем контроля горного давления и предупреждения о внезапном обрушении горных выработок.

Основными требованиями являются: низкая стоимость одной точки контроля квази-распределенной системы мониторинга; вывод информации на поверхность; многоканальность системы и ее способность к мультиизмерениям, включая температуру угольных пластов и концентрацию газа метана в

атмосфере выработки. Соблюдение всех требований безопасности - это обязательное условие.

Ранее был опыт использования волоконно-оптических датчиков (ВОД) для систем мониторинга горного давления на руднике Эль-Тениенте (Чили), основанный на методе оптической рефлектометрии Бриллюэна (BOTDR). Система позволяет измерить деформацию вентиляционного штрека и отслеживать изменение геотехнических параметров. [1]. В литературе также описан опыт использования ВОД с предварительным натяжением оптического волокна (ОВ) на арматуре бетонной крепи, дополнительно система измеряет температуру и контролирует выбросы газа. Есть описания ВОД, используемых для обнаружения возгорания угольного пласта, а также факты использования ВОД на угольных шахтах Китая [2-3].

Предложенная квази-распределенная система способна с высокой точностью измерять изменение горного давления и смещение пород кровли в условиях взрывоопасной среды. Для ее создания не требуется дорогостоящее оборудование, связанное с использованием спектроанализаторов и рефлектометров, что существенно снизит стоимость волоконно-оптической системы мониторинга (ВОСМ) по сравнению с зарубежными аналогами, что является немаловажным фактором. Предложенная ВОСМ состоит из источника когерентного излучения 1 с длиной волны в пределах 650 нм мощностью 30 мВт, поляризатора и оптического изолятора 2, оптического разветвителя 3, прямого и обратного волокна 4 и 5, ВОД 6, фотоприемника 7, устройства предварительной обработки данных 8, устройства согласования с компьютером, соединительных кабелей 9 и 10, а также персонального компьютера с программным обеспечением 11, шнура с фиксирующим элементом 12 и 13 (рис.1). Для лабораторной версии ВОСМ используется монохроматический когерентный источник света с длиной волны оптического излучения 650 нм, в будущем, возможно, перейти на диапазоны 1310 или 1550 нм для увеличения протяженности измерительной системы свыше 30 км. Теоретическая протяженность настоящей направляющей

линии ВОСМ составляет 30 км, что вполне достаточно для контроля самых удаленных точек шахты им. Костенко АО «АрселорМиттал Темиртау». Для снижения помех от источника излучения используется оптический поляризатор и изолятор 2. Оптическое излучение разделяется в равных пропорциях в оптическом разветвителе 3, с его помощью происходит разделение оптической мощности излучения источника в пропорции $\frac{1}{4}$. Лабораторный образец ВОСМ имеет 4 канала. В реальных же условиях, один модуль ВОСМ использует оптический кросс и разветвитель с числом каналов до 64, в качестве направляющей системы применяется стандартный телекоммуникационный одномодовый волоконно-оптический кабель. Для присоединения ВОД используются ответвительные коробки. ВОД подключен при помощи двух оптических волокон прямого и обратного направления движения оптического сигнала 4 и 5 соответственно. ВОД на схеме представлен пунктом 6. Сплошной стрелкой показаны направления движения световой волны к ВОД, пунктирной стрелкой движение световой волны в сторону фотоприемника 7, который фиксирует все изменения интенсивности и формы светового пятна. ВОСМ содержит четыре ВОД и соответственно четыре фотоприёмника на каждый канал. Все фотоприемники подключены в устройство предварительной обработки данных 8. Далее электрический сигнал через устройство согласования 9 соединяется через соединительный кабель 10 с компьютером 11. ВОД размещается в шпуре 12, пробуренным в кровле горной выработки. В шпуре располагается фиксирующий элемент 13, к которому прикреплен трос одним концом, вторым концом трос крепится к воздействию элементу ВОД.

Волоконно-оптическая направляющая система проходит по горизонтальным выработкам шахты и через вертикальный ствол в скважину, выходит на поверхность, где установлен пульт оператора. Соответственно, нет оборудования, использующего электрические сигналы и находящегося во взрывоопасной атмосфере подземных горных выработок. Это является главным

условием безопасности проведения горных работ на шахте, что позволит пройти сертификацию оборудования в будущем и делает возможным внедрение ВОСМ.

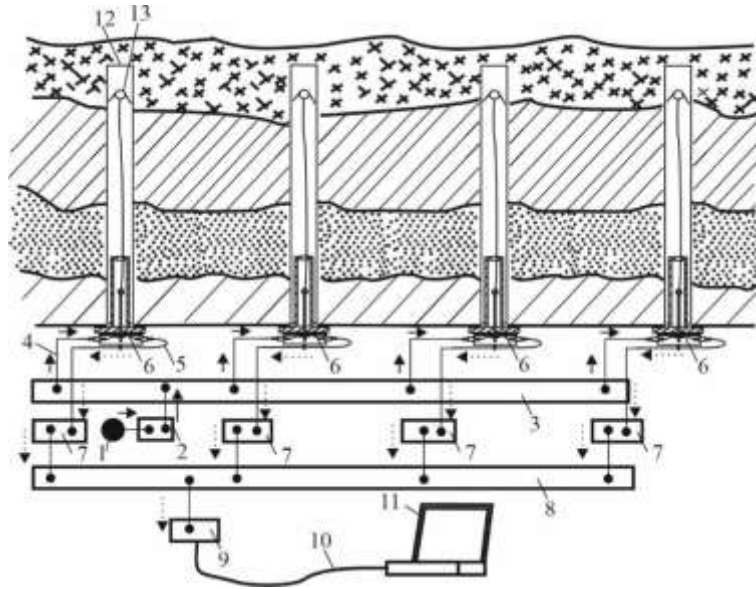

Рис. 1. Структурная схема волоконно-оптической системы мониторинга: 1 – когерентный источник лазерного излучения, 2 – поляризатор и оптический изолятор, 3 – оптический разветвитель, 4 - прямое волокно, 5 - обратное волокно, 6 - ВОД, 7 - фотоприемник, 8 – устройство предварительной обработки данных, 9 – устройство согласования с компьютером, 10 – соединительный кабель, 11 - персональный компьютер с программным обеспечением, 12 – шпур, 13 – фиксирующий элемент.

Аппаратно-программный комплекс способен детерминировать полученные данные и исключить ложные срабатывания ВОСМ. Для контроля формы светового пятна используются возможности искусственного интеллекта. Это позволяет обучать систему, адаптируя ее к любым условиям горного предприятия.

Предложенная волоконно-оптическая система мониторинга способна контролировать состояние движения слоев кровли горной выработки угольной шахты. Разработанный аппаратно-программный комплекс показал свою работоспособность. На техническом совете шахты им. Костенко АО «АрселорМиттал Темиртау» были доложены основные положения, цель и задачи

по созданию системы, где представители производства дали положительную оценку идее разработки отечественной ВОСМ. В дальнейшем система мониторинга может осуществлять контроль ряда параметров одновременно: горное давление, температуру, давление воды в подземном водоносном горизонте.

Настоящая научная работа является результатом реализации проекта ИРН № АР14869145 «Разработка интеллектуальной волоконно-оптической системы мониторинга геотехнического состояния горных выработок карьеров и разрезов» в рамках грантового финансирования Комитетом науки и высшего образования Республики Казахстан.

Литература

1. *Kim S.T., Park Y.-H., Park S.Y., Cho K., Cho J.-R.* A Sensor-Type PC Strand with an Embedded FBG Sensor for Monitoring Prestress Forces // *Sensors*. 15, 2015. - P.1060–1070..
2. *Viveiros D., Ribeiro J., Ferreira J., Lopez-Albada A., Pinto A.M.R., Perez-Herrera R.A., Diaz S., Lopez-Gil A., Dominguez-Lopez A., Esteban O., et al.* Fiber optic sensing system for temperature and gas monitoring in coal waste pile combustion environments // *International Conference on Optical Fibre Sensors*. 6934, 2015. – P.345-356.
3. *Pei H.-F., Teng J., Yin J.-H., Chen R.* A review of previous studies on the application of optical fiber sensor in geotechnical health monitoring // *Measurement*. 2014. Vol. 58. P. 207–214.
4. *Буймистрюк Г.* Волоконно-оптические датчики для экстремальных условий // *Control engineering Россия*. . № 3 (45), 2013. - С. 34—40.
5. *Kumar M. S.* Investigation of hardness and surface roughness in end milling glass fibre reinforced polymer composite // *Metalurgija*. Vol. 58, 2019. - P. 109-112.
6. *Zhang Z.Z., Bai J.B., Chen Y., Yan S.* An innovative approach for gob-side entry retaining in highly gassy fully-mechanized longwall top-coal caving // *Int. J. Rock Mech. Min. Sci.* 80, 2015. – P.1–10.
7. *Мехтиев А.Д., Юрченко А.В., Нешина Е.Г., Алькина А.Д., Мади П.Ш.* Физические основы создания датчиков давления на основе изменения коэффициента преломления при микроизгибе оптического волокна // *Известия высших учебных заведений. Физика*. Т. 63, № 2 (746), 2020. - С. 129-136.
8. *Мехтиев А.Д., Юрченко А.В., Алькина А.Д., Нешина Е.Г.* Использование оптического волокна G-652 для контроля горного массива угольных шахт // *Вестник ЮУрГУ. Серия Компьютерные технологии, управление, радиоэлектроника* №20, 2020. С. 144-154.

Клон на инженерната

* 297228*

ҚАСЫМ А.О, ЖАНҰЗАҚ М.М,

МО-19-1к тобының студенттері

МУСАЕВА Э.А

аға оқытушы, магистр

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті

Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

РЕСЕЙ-ҚЫТАЙ ӘСКЕРИ-ТЕХНИКАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ

Аннотация. Бұл жұмыста екі мемлекеттің стратегиялық әріптестігін дамыту және тереңдету контекстіндегі Ресей мен Қытайдың әскери-техникалық ынтымақтастығының (ӘТЫ) негізгі проблемалары мен перспективалары талданады. Шетелдік және отандық зерттеушілердің позициялары арқылы Ресей-Қытай ӘТЫ теориялық түсінігіне ерекше назар аударылады. Жұмыста Ресей мен Қытайдың әскери-өнеркәсіптік кешендерін зерттеу деңгейінде де, қазіргі әлемдегі екі мемлекеттің қатынастарының генезисі жағдайында Мәскеу мен Пекиннің әскери-техникалық саладағы ынтымақтастық деңгейінде де жүйелі тәсіл негізге алынды.

Кілт сөздер: Ресей, Қытай, саясат, мемлекет, қызығушылық, экономика, техника, меморандум.

КСРО мен ҚХР әскери байланыстары 1949 жылы құрылды, бірақ 1969 жылы Кеңес-Қытай қатынастарының нашарлауына байланысты тоқтатылды. 1949 жылдан 1969 жылға дейін Қытайға жалпы сомасы 4,1 миллиард долларға жуық қару-жарақ пен әскери техника жеткізілді. 1951-1960 жылдары ҚХР-ға 439,3 миллион долларға әскери мақсаттағы объектілерді құруға және жабдықтауға техникалық көмек көрсетілді. Сонымен қатар, 1949-1962 жылдары қару-жарақ пен әскери техниканы өндіруге 650 лицензия тегін берілді.

Көп жылдық үзілістен кейін Ресей мен Қытай арасындағы әскери-техникалық ынтымақтастық тек 1990 жылы қайта жанданды. Ол 1992 жылы 24 қарашада қол қойылған әскери-техникалық ынтымақтастық туралы үкіметаралық Келісімнің ережелеріне және 1992 жылы 18 желтоқсанда қол қойылған Ресей мен ҚХР Үкіметтері арасындағы әскери-техникалық ынтымақтастық туралы түсіністік туралы Меморандумға негізделген.

Келісімге сәйкес Ресей-Қытай әскери-техникалық ынтымақтастық комиссиясы құрылды, ол жылына бір рет Мәскеу мен Бейжіңде кезектесіп жиналады.

Ресей мен Қытайдың екіжақты әскери қатынастарын дамыту жолындағы маңызды қадам 1993 жылы 11 қарашада қол қойылған кезде жасалды

Екі елдің қорғаныс министрліктері арасындағы Әскери ынтымақтастық туралы келісім пайда болды [1].

Қытай үшін Ресеймен әскери-техникалық ынтымақтастықты жалғастыру және тереңдету маңызды орын алады. Біріншіден, бұл әскери-өнеркәсіптік кешенді де, оның жекелеген салаларын да жаңартуға мүмкіндік береді. Екіншіден, ҚХР өзінің геосаяси ықпалын Азия-Тынық мұхиты аймағында ғана емес, барлық әлем бойынша нығайтуда. Үшіншіден, қару-жарақтың жаңа түрлерін жеткізу арқылы Қытай армиясының жауынгерлік қабілеттілігінің жоғарылауы байқалады, ал бірлескен әскери жаттығулар өткізу оның жауынгерлік тәжірибесін нығайтады. Төртіншіден, әлеуметтік-экономикалық артықшылықтар (бірлескен кәсіпорындар құру мүмкіндігі, қарудың жаңа түрлерін әзірлеуге қатысу, лицензия алу және т. б.)[2].

Қытай мен Ресей арасындағы Әскери-стратегиялық ынтымақтастық туралы сөз болғанда, кез-келген айқын келісімнен бастап альянс құру туралы ресми келісімге дейін осы қатынастардың әртүрлі модельдерін ұсынуға болады. Бұл зерттеуде біз осы екі әлемдік держава арасындағы ынтымақтастық тәсілдерінің бірі — әскери одақ құру перспективасын бағалауға назар аудардық. Әскери техниканы талдау Ресей мен Қытайдың әскери-техникалық деңгейдегі ынтымақтастығының қажеттілігі мен болашағы бар екенін көрсетеді. Осы параметрді ескере отырып, ұлттық ынтымақтастық өте тиімді және тиімді болады деген қорытынды жасауға болады. Екі жақтың да қару-жарақтары бар және өзара алмасу екі жақтың жауынгерлік күшін нығайтуға көмектеседі[3, 146 с]. Алайда, бұл көрсеткіш әскери одақ құру мүмкіндігін бағалау кезінде шешуші болып табылмайды. Әскери одақ құратын әлемдегі осы екі негізгі саяси күштің болашағын дәлірек талдау үшін Қытай-Ресей одағының артықшылықтары мен кемшіліктерін, сондай-ақ екі елдің мүмкіндіктері мен қауіптерін дәлелдеу үшін басқа факторларды жан-жақты зерттеу қажет сияқты[4,б.146].

Мұндай жан-жақты зерттеу белгілі бір шешімдер арқылы елдің күшті және әлсіз жақтарын, сондай-ақ ішкі және сыртқы қауіптерді анықтау үшін SWOT талдауын жүргізе алады. Сондықтан Қытай үшін келесі көрсеткіштерді анықтауға болады:

Артықшылықтары: Ресейден келген әскери техника мен материалдар, Қытай Халық-азаттық армиясын техникалық тұрғыдан нығайту, Ресеймен бірлескен жаттығулар арқылы әскерлерді даярлау сапасын жақсарту, Ресей қаруының лицензияланған көшірмелерін сату арқылы елдің жалпы экономикалық жағдайын жақсарту, Ресеймен бірлескен өндірісті ұйымдастыру. **Кемшіліктері:** Қытайдың әскери-өнеркәсіптік кешені ресейлік технологияларға сүйенеді, Қытайдың негізгі әскери стратегиясына қайшы келеді-әскери альянстар мен альянстарға қатыспайды, әскери дайындықтың ресейлік моделінің жоғары маңыздылығына байланысты қытайлық сарбаздардың ұлттық

ерекшелігін әлсіретеді, құпия кәсіпорындар ашады, әскери дайындықты тоқтату міндеттемесі.

Әлсіз жақтары: Ол ресейлік жабдықты заңсыз көшіріп, лицензиясы жоқ ұқсас жабдықты жасай алады, Қытай үшін құпия өндірісті ашады, сыртқы саясатты екінші тараппен үйлестіреді, ресейлік сарбаздардың ұлттық құрамы төмендейді.

Мүмкіндіктер: Ресейдің делдалдығымен БРИКС және ШЫҰ-ның кейбір мүшелерімен қарым-қатынас орнату; халықаралық аренада беделді нығайту мүмкіндігі; жаңа әлемдік тәртіптің модераторы рөлін алу перспективалары; Үндістанмен қарым-қатынасты реттеу және орнату; Вашингтонның көзқарасынан қорықпай өз мүдделерін қорғау мүмкіндігі. Қауіптер: Вашингтонмен қарым-қатынастың нашарлауы; Ресейге аумақтық талаптардың мүмкіндігін жоғалту; халықаралық саяси аренада әрекет ету еркіндігін шектеу; Қытайдың Ресейге қорғаныс қабілетінің артуы; басқа мемлекеттер Қытайға қарсы санкциялық саясаттың басталуы[4]. Жоғарыда аталған барлық факторлардың ішінде мүмкін болатын одақтың Қытайдың негізгі әскери-саяси стратегиясымен қарама-қайшылығы маңызды, ол әскери одақтар мен одақтарға араласпау болып табылады. Жақын болашақта мемлекет алдында тұрған ең маңызды экономикалық мәселелерді шешу үшін Қытай бейбіт саясат жүргізіп, сыртқы саяси ойындарға араласпауы керек.

Ресейдің шет мемлекеттермен әскери-техникалық ынтымақтастық жүйесі Ресей Федерациясының халықаралық аренадағы қызметінің маңызды құрамдас бөлігі болып қала береді. Оның жақын болашақтағы негізгі мақсаттары – «Ресейлік ПВН-ның бәсекеге қабілеттілігін арттыру, ӘТЫ жүйесін жетілдіру және жосықсыз бәсекелестік мүмкіндіктерін болдырмау»[5, с.175].

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Военное и военно-техническое сотрудничество России и Китая. [Электронный ресурс] -<https://ria.ru/20140520/1008416110.html>
2. А.Ф.Клименко. Военно-стратегическое партнерство России и Китая. Проблемы безопасности в регионе СВА // Общественный политический журнал «СИАА» // [Электронный ресурс] - <http://www.siaa.ru/?pg=2&id=152905&type=3&page=0&hd=>
3. М.Евтодьева. Кризис системы военного и военно-технического сотрудничества России с иностранными государствами / Разоружение и безопасность 2013-2014: Стратегическая стабильность: проблемы безопасности в условиях перестройки международных отношений / отв. ред. А.Г. Арбатов, Н.И. Бубнова. – М.: ИМЭМО РАН. 2014. 245 с.
4. Рыбас А.Л. Стратегический анализ мирового рынка вооружений и обеспечение национальной безопасности России: Монография. М: Российский библиографический институт. 2001. [Электронный ресурс] - <http://www.inesnet.ru>

5. М.С.Барабанов, В.Б.Кашин, К.В.Макиенко. Оборонная промышленность Китая и торговля вооружениями КНР; Центр анализа стратегий и технологий; Рос. Ин-т стратег. исслед. – М., 2013. 271 с.

Транспорт

* 297014 *

Нургалиев Л.М., Макарова П.А.

*Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
Казахстан*

АНАЛИЗ ИНТЕНСИВНОСТИ И СОСТАВА ДВИЖЕНИЯ АВТОМОБИЛЕЙ

Для разработки эффективных мероприятий по повышению транспортно-эксплуатационных качеств автомобильной дороги большое значение имеет наличие данных об интенсивности и составе движения. Дорожно-эксплуатационные организации должны вести постоянный учет интенсивности и состава движения на дорогах, для чего необходимо создавать сеть специальных учетных пунктов, которые осуществляют сбор данных, выполняют непрерывный краткосрочный учет и выборочный непосредственный учет движения с регистрацией состава движения.

Основными задачами выборочного учета интенсивности движения являются:

- установление соотношения между расчетной часовой и среднегодовой суточной интенсивностью движения;
- определение коэффициентов сезонной неравномерности с целью учета при проектировании усиления дорожной одежды, проектировании поперечного профиля или геометрических элементов на отдельных сложных участках дороги, а также при разработке схем и методов организации движения;
- установление распределения интенсивности движения по направлениям и на транспортных узлах;
- выявление структуры грузоперевозок, средней дальности транспортирования грузов и пассажиров, технико-эксплуатационных показателей автомобильного парка для расчета экономической эффективности

работ по капитальному ремонту или реконструкции, решения вопросов оценки работоспособности дорожных одежд и т.д.

Выбор места расположения учетных пунктов осуществляют на основе кратковременных наблюдений, в местах возможного изменения интенсивности и состава движения. Такими местами могут быть: начало и конец дороги, крупные населенные пункты, места отдыха, примыкания и пересечения дорог, категория которых не ниже категории обследуемой дороги.

В период обследования, когда за короткий период необходимо получить предельно полные данные о составе и интенсивности движения, учет ведут в течение 8 часов 3 – 6 раз в месяц, охватывая учетом все 24 часа суток.

На основе анализа данных постоянных учетных пунктов по интенсивности движения и результатов выборочного учета строят линейный график изменения интенсивности движения вдоль дороги, на котором определяют участки по их соответствию различным категориям в зависимости от интенсивности движения.

Результаты учета движения с опросом водителей обрабатывают, определяя:

- интенсивность и состав движения;
- коэффициент часовой неравномерности;
- протяжение маршрутов следования;
- среднюю дальность перевозки грузов;
- коэффициенты использования пробега и грузоподъемности.

Коэффициент использования пробега определяют как отношение количества автомобилей, идущих с грузом, к общему количеству автомобилей данной модели, прошедших через учетный пункт.

Коэффициент использования грузоподъемности для каждой из моделей автомобилей:

$$\gamma_i = \frac{\sum q_i}{n_i \cdot \Gamma_i},$$

где q_i – количество груза, перевозимого каждым автомобилем данной модели, т;

n_i – общее количество автомобилей данной модели, прошедших с грузом через учетный пункт;

G_i – номинальная грузоподъемность автомобиля, т.

Данные о составе движения оформляют в виде линейного графика, который показывает неравномерность изменения состава транспортного потока вдоль дороги. Эти данные необходимы для оценки интенсивности приведенного потока автомобилей при определении коэффициента загрузки дороги движением.

Литература:

1. Бабков, В. Ф. Автомобильные дороги: учебник для вузов-3-е изд. перераб. и доп./В. Ф. Бабков - М.: Транспорт, 2013-280 с.
2. Сильянов В. В. Транспортно-эксплуатационные качества автомоб. дорог / В. В. Сильянов. - М.: Транспорт, 2014.- 287 с.
3. Сардаров А. С. Архитектура автомобильных дорог. - 2-е изд. перераб. и доп./ А.С. Сардаров. - М.: Транспорт, 2013.- 272 с.

CONTENTS

ЕКОЛОГИЯ

Проблеми на екологичното образование на младежта

Махулбекова Ж.О., Ұлағатқызы Н. ТАБИҒАТТЫҢ СОКРАЛЬДЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫ.....	3
---	---

Мониторинг на околната среда

Токтамысова Н., Сарсенбеков К. ШУ ӨЗЕНІ АЛАБЫ ӨЗЕНДЕРІ АҒЫННЫҢ ТҮЗІЛУ ЖАҒДАЙЛАРЫРУ ЖОЛДАРЫ.....	8
--	---

ИКОНОМИКИ

Макроэкономика

Кібаева А.В. CONCEPT OF HUMAN CAPITAL IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION	11
---	----

Външноикономическата дейност

Залесский Б.Л. ГЕОГРАФИЯ БИРЖЕВОЙ ТОРГОВЛИ РАСШИРЯЕТСЯ.....	16
---	----

ФИЛОЛОГИЧЕСКИТЕ НАУКИ

Език, реч, комуникация

Соляник В.І. ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІДОБРАЖЕННЯ КОНЦЕПТУ «ПРИРОДА» В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ ДЖЕКА ЛОНДОНА.....	20
--	----

Майчин език и литература

Алиева Д.А. ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ КОНТЕКСТ ЗАДАНИЙ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ В ТЕХНИЧЕСКОМ ВУЗЕ	24
---	----

ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ

Управление на околната среда и наблюдение на околната среда

Акпамбетова К.М., Аманбек Ж., Жанаева М.Б. ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАБИҒИ КЕШЕНДЕРІНІҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ	28
---	----

МЕДИЦИНА

Здравна организация

Утепбергенова Ж.М. ОЦЕНКА ПОТЕНЦИАЛА ФАКУЛЬТЕТА МЕДИЦИНЫ И ЗДРАВООХРАНЕНИЯ МНОГОПРОФИЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА	37
---	----

Клинична медицина

Росіхін В.В., Бухмін О.В., Кривошей Г.В., Росіхіна С.В., Бухмін О.О. ПРОСТАТОТРОПНА ФІТОТЕРАПІЯ ТА ФАКТОРИ РИЗИКУ ЗАХВОРЮВАНЬ ПЕРЕДМІХУРОВОЇ ЗАЛОЗИ	51
--	-----------

ПЕДАГОГІЧЕСКИ НАУКИ**Проблеми на обучението на специалисти**

Лукбекова Ш.Д. СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗ БЕТІНШЕ БІЛІМ АЛУЫНЫҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ МӘНІ	56
Алимова В.М., Берденкулова А.Ж. ЗООЛОГИЯ ПӘНІНЕН ОҚУ-ДАЛАЛЫҚ ПРАКТИКАСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДА ЖОБАЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ	60
Самитова А.Т. ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ОРИЕНТАЦИИ ШКОЛЬНИКОВ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ.....	66
Колос В.О., Малик Л.О. АКТУАЛЬНІСТЬ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ У ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ.....	70

Методически основи на учебния процес

Балабекова А. ОҚУШЫЛАРДЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ ДАМУЫ ЖӘНЕ ЖАС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	74
Баймусаева Б.Ш., Абдужалилова Г.А. ВОСПИТАНИЕ ЧИТАТЕЛЬСКОГО ВКУСА И ЧУВСТВА ЯЗЫКА В ПРОЦЕССЕ РАБОТЫ С КНИГОЙ	77
Баймусаева Б.Ш., Баймусаева Г.Ш. ОСОБЕННОСТИ ТВОРЧЕСТВА ЖАМБЫЛА ЖАБАЕВА КАК МАСТЕРА АЙТЫСА – ПОЭТИЧЕСКОГО СОСТЯЗАНИЯ	81
Баймусаева Б.Ш., Налиева Н.Д. КНИЖНАЯ ГРАФИКА И ЕЕ РОЛЬ В ЛИТЕРАТУРНОМ ОБРАЗОВАНИИ ДОШКОЛЬНИКОВ	85
Баймусаева Б.Ш., Тойматова Д.Г. ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА	88
Баймусаева Б.Ш., Фазылова Н.В. ВОЗМОЖНОСТИ ВСЕСТОРОННЕГО РАЗВИТИЯ РЕБЕНКА В ПРОЦЕССЕ ФЭМП.....	91
Баймусаева Б.Ш., Эргашова И.М. РОЛЬ СКАЗКИ КАК ФОЛЬКЛОРНОГО ЖАНРА В ДОШКОЛЬНОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ОБРАЗОВАНИИ	94

ЗАКОН

Борбата срещу икономическите престъпления

Шошаева Л.С. СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖОЛДАРЫ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ӨРКЕНИЕТ.....	97
--	----

ПСИХОЛОГИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

Обща психология

Айдарқызы Д.А. FEATURES OF STIMULATING STUDENT LEARNING.....	103
--	-----

Образователна психология

Асхатқызы Шырайлым ӨЗІНЕ ӨЗІ ҚОЛ ЖҰМСАУ ТЫҒЫРЫҚТАН ШЫҒАТЫН ЖОЛ ЕМЕС	108
--	-----

ТЕХНИЧЕСКИ НАУКИ

Минен

Мехтиев А. Д., Нешина Е. Г., Алькина А. Д., Калытка В.А., Биличенко Е.Н. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОЛОКОННО-ОПТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ДЛЯ БЕЗОПАСНОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ ГОРНЫХ РАБОТ	112
--	-----

Клон на инженерната

ҚАСЫМ А.О, ЖАНҰЗАҚ М.М, МУСАЕВА Э.А РЕСЕЙ-ҚЫТАЙ ӨСКЕРИ- ТЕХНИКАЛЫҚ ҮНТЫМАҚТАСТЫҒЫ	117
--	-----

Транспорт

Нургалиев Л.М., Макарова П.А. АНАЛИЗ ИНТЕНСИВНОСТИ И СОСТАВА ДВИЖЕНИЯ АВТОМОБИЛЕЙ	121
--	-----

CONTENTS.....	124
----------------------	------------

297010	*297305*	*297228*
296762	*297012*	*297014*
297139	*297210*	
297285	*297211*	
297242	*297212*	
297283	*297213*	
297011	*297214*	
296858	*297215*	
297216	*297204*	
296930	*296525*	
297074	*296570*	
297131	*297227*	